

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

Janko Liška

O POLITIČNEM, VZGOJNEM IN KNJIŽEVNEM DELU JOŽETA PAHORJA

(Ob izidu njegove razprave *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost*¹)

Razpravo *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost (v letih 1926—1930)* je Jože Pahor napisal leta 1960.² Rokopis je ponudil s pismom z dne 2. maja 1962 Cankarjevi založbi.³ Ta mu je predlagala, da snov obdela obširneje, nakar je delo predložil Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Tu je obležalo — iz nepotrebnih obzirov do avtorjevih sodobnikov. Vtem je umrl (1. septembra 1964). Na pobudo prof. Venčeslava Čopiča in podpisanega se je uredništvo Prispევkov za zgodovino delavskega gibanja odločilo za natis v tem letniku. Oba recenzenta sta opozorila na verodostojnost Pahorjevega prispevka in na njegov pomen za zgodovino slovenskega učiteljstva oziroma novejšo slovensko zgodovino sploh.⁴

Začetke socialističnega gibanja med učitelji v Slovenskem primorju in Istri je sprožila, kot ugotavlja Pahor sam, zmaga delavstva v Avstriji v boju za splošno in enako volilno pravico leta 1906 oziroma 1907. Učiteljski tovariš (stanovski list narodno naprednih, t. j. liberalnih učiteljev) je že pred državnozbornskimi volitvami (14. maja 1907) zapisal naslednje: »Nismo ne liberalni ne klerikalni učitelji, smo slovenski učitelji. Dovolj je tlake političnim strankam, pustimo jih, ker nam ne privoščijo niti olupkov. Učiteljstvo naj se pripravi, da ne bo več vršilo službe podajača, zamorca, ampak da zastopa stanu vredno poleg skupnih narodnih tudi stanovske koristi.« Ob izvolitvi 87 socialnodemokratskih poslancev v državni zbor je Učiteljski tovariš ta uspeh delavstva pozdravil s poudarkom: »Mi smo prvi, ki socialnim demokratom na takem uspehu čestitamo.« Take izjave so zvenele takrat, zlasti klerikalcem, uporniško. Bile so znak, da se javlja med učitelji *Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev* razpoloženje za novo gibanje.

Gmotni položaj učiteljev je bil takrat vse prej kot rožnat, še nižja je bila njihova družbena veljava sicer. V političnem pogledu so bili hlapci klerikalnih in liberalnih veljakov. Zlasti klerikalni listi so jih vsevprek sramotili s pijanci, pretepači in prešuštniki. Ob uradni konferenci v Gorici 30. oktobra 1911 jih je npr. goriški Novi čas ožigosal z »gadjo zalego«, ki »po svojih zgledih in naukih zastruplja nedolžna srca naše mladine«, klerikalna stranka na Kranjskem pa je skušala povečati nizko število svojih privrženecv s 25 % draginjsko doklado članom Slomškove zveze »krščansko mislečih učiteljev«.

Politični, zlasti sindikalni uspehi avstrijske socialne demokracije so opogumili posameznike k misli, da si učiteljski stan lahko pribori boljši položaj le z bojem na strani delavstva. Začeli so prebirati socialistični tisk (Zarjo, Naše zapiske, Arbeiter

¹ Obenem z »razpravo« objavlja uredništvo naslednji oris in oceno Pahorjevega javnega delovanja, zlasti v učiteljski stanovski organizaciji, ter pregled motivov, nastanka in odmevov njegovih književnih del. Estetska analiza teh del bi terjala posebno študijo. — Gl. Pahorjev prispevek na str. 329—358.

² Jože Pahor, Podatki (nadaljevanje 1963) (v nadaljnjem besedilu Podatki 1963), str. 3. Hrani vdova. — Podatki obsegajo 10 tipkanih strani nadaljevanja Pahorjeve rokopisne avtobiografije iz leta 1958.

³ Pismo hrani arhiv IZDG v Ljubljani.

⁴ Obe recenziji, Čopičevo pismo IZDG z dne 28. januarja 1970 in oceno podpisanega z dne 22. aprila 1968 hrani arhiv IZDG.

Zeitung) in se poglobljali v sociološko literaturo. Jože Pahor je že leta 1910 objavil v Tumovih Naših zapiskih članek Sociologija vojaštva. Poslej je bil z dr. H. Tumo tudi neposredno v stikih. Leta 1913 se je s Tumo (bil je takrat najbolj izobražen socialist na Slovenskem in ugleden tudi v nedelavskih krogih) sestala skupina učiteljev s Krasa, iz Trsta in Istre, ki so se zanimali za socializem. Domenili so se, kot se spominja Pahor,⁵ da se učiteljstvo v večji meri pridobi za branje Naših zapiskov in študij sociološke literature, da učitelji začno seznanjati s socializmom tudi nadarjene in značajne kmečke fante.⁶ Ta sestanek pomeni začetek organiziranega sodelovanja primorskih, in istrskih učiteljev z JSDS.

Namene novega gibanja med učitelji in ustrezne spremembe v delovanju učiteljske organizacije sta utemeljila v reviji Naši zapiski Alojz Hreščak in Jože Pahor. Prvi se je oglašil Alojz Hreščak s člankom *Organizacija slovenskega učiteljstva*.⁷ Kritično ugotavlja, da vodstvo Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev (v nadaljnjem besedilu Zaveza) vse bolj zavira napredek učiteljskega stanu, namesto »da bi mu bilo najtrdnjša opora«. Odklanja prostodušno in uspavalno leporečje voditeljev Zaveze (Engelberta Gangla in pudarja) in poudarja, ki mu revščina in hlapčevski družbeni položaj vežeta roke in ubijata duha, vzgaja le ljudi s »pokorščino v srcu«, s »svetim strahom do avtoritete v mozgu« in s »hinavskim nasmehom na ustih...«. Obsoja »brezglavo in breznačelno« politiko Zaveze in poziva učiteljstvo k zavesti o njegovih družbenih nalogah ter k neizprosni kritiki »nevzdržnih razmer« v organizaciji, ki si po 25 letih delovanja ni »na jasnem niti o eni sami točki svojega programa«.

Že v naslednji številki Naših zapiskov je Hreščakov poziv podprl Jože Pahor s člankom *Učitelj kot intelektualec in kulturni delavec*.⁸ Razvil je zamisel, kako se rešiti zaslepljenosti, bede in zagate, h kateri je nemalo prispevala tudi pohlevna, konservativna liberalna Zaveza. Učiteljstvu, ki je opravilo »že veliko podrobnega« javnega dela, ki se je razdajalo »v vse vetrove«, pri tem pa izgubilo »vsak širji pogled«, če ga je »sploh kedaj« imelo, je obrnil oči od vse bolj konservativnega liberalizma in puhle »narodne naprednosti« k ljudstvu, ki si je par let poprej priborilo z volilno pravico prve postojanke politične veljave. Nastopil je čas, poudarja, da učitelj preneha hlapčevati vaškim mogotcem, sploh gospodarjem nad ljudstvom, in podpre družbene težnje proletarcev, saj kot stan, čigar gmotni in pravni položaj je »neštetokrat direktno poniževalen«, ničesar ne tvega. Čas liberalizma mineva, na obzorju se javlja socializem. Zato se pred učitelje, ki naj uče in vzgajajo za prihodnost, postavlja dolžnost, da se seznanijo s socialističnimi idejami, jih širijo in praktično preizkušajo. Le tako bo postal učitelj »polnovreden mož v družbi«. Uspehi skupnosti in boji »v službi vseh, ki so politično izkoriščani in potrebni podpore in pomoči«, bodo omogočili zadovoljitev stanovskih potreb, bodo izboljšali tudi gmotni in moralni položaj učiteljstva.

Za te boje je potrebna »temeljita socialna izobrazba« kot sad »nešetih ur dela v času, ko gredo drugi k razvedrilu in zabavi«. Le družbeno razgledan učitelj lahko prispeva k napredku, lahko uspešno vzgaja za prihodnost. Učiteljšče mu take izobrazbe ne daje, zato mu ostaja le pot samoizobrazbe. Pa tudi v svoji strokovni orga-

⁵ Vsebino dogovora dr. Tume z učitelji je nedavno potrdil in dopolnil v pogovoru s podpisanim prof. Vencoslav Copic.

⁶ Jože Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri v letih 1906—1926. Zbornik Primorske založbe Lipa 1956 (v nadaljnjem besedilu Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri), str. 60—73. — Podrobnosti o svoji mladosti in o poti do socialističnih nazorov pripoveduje Pahor v rokopisni avtobiografiji *Podatki — življenjepisni*, napisani v tretji osebi v treh sešitkih (40+40+11 strani) in datirani s 14. V. 1958 (na 80. strani). Avtobiografijo hrani vdova. Podpisnemu jo je posredoval prof. V. Copic. — Na 4. strani avtobiografije pripoveduje Pahor o oblikovanju svojih nazorov tole: »Vrsta vprašanj, katerih rešitev je iskal že s študijem svetovne zgodovine, se mu s sociologijo na široko odpira. Ko se 1. 1908 seznanim na nekem tečaju v Ljubljani z učiteljem meščanske šole v Ptujju Karlom Kvedrom (z očetom španskega borca in partizanskega generala Dušana Kvedra — op. J. L.), takrat najbolj izobraženim človekom med slovenskim učiteljstvom, vzame po njegovem nasvetu v roke vrsto del pozitivista Gustava Ratzenhoferja in temeljito preučuje njegovi deli Wesen und Zweck der Politik in Positive Ethik. V tem času se naroči na Arbeiter Zeitung, dnevnik avstrijske socialne demokracije, in si tako odpre preozki provincialni horizont v široko življenje.« S slovenskim socialističnim tiskom pa se je bil seznanil že na učiteljišču v Konru kjer⁶ je maturiral leta 1906.

⁷ Naši zapiski 1913, str. 340—343.

⁸ Naši zapiski 1913, str. 361—366.

nizaciji naj se pogloblja »v razna sociološka, državovznanska, narodnogospodarska in finančna vprašanja«, naj se podrobneje seznanja »z modernimi socialnopolitičnimi nazori«.

Pahor ni ostal le pri splošni zamisli, ampak našteva v nadaljevanju navedenega članka podrobno, kaj sodi v načrt za samoizobraževanje slovenskega učiteljstva, da se usposobi za tak družboslovni pouk ljudstva, ki bo zbujal v njem socialno zavest in ga krepil etično.

Knjige, ki jih je Pahor priporočil okrajnim učiteljskim knjižnicam oziroma učiteljem za študij, obravnavajo vse brez izjeme družbenopolitično tematiko. Poleg del revizionistov (Bernsteina in Kautskega) našteva knjige T. G. Masaryka, krščanskosocialnih ideologov (Janez Ev. Kreka, Aleša Ušeničnika, Učbenik politične ekonomije Adolfa Wagnerja, ki je bil svoj čas predmet ostrih pripomb Karla Marxa) in celo Oris sociologije L. Gumplowicza, zagovornika teorije o boju ras in o vojni kot gibalnih silah družbene razvoja.⁹

Pahor je sicer prebiral socialne ideologe raznih smeri, toda po prepričanju je bil socialist. To prepričanje je tudi zagovarjal in širil.¹⁰

Tako se je s člankom *Anathema sit*¹¹ odločno zavzel za »delo in stremljenja« Alojza Hreščaka,¹² voditelja socialističnega gibanja med primorskimi učitelji, ko ga je upravni odbor Zaveze zaradi članka Organizacija slovenskega učiteljstva razglasil za nihilista in zaplotnika. Hkrati se je zavzel za enotnost Zaveze na višji ravni. Ne več na temelju liberalizma, ki je bil že četrto stoletje prej (to je ob ustanovitvi Zaveze) »zmota in ovira času ustrezni politični in socialni izobrazbi učiteljstva«. In čeprav je odbor Zaveze zanikal Hreščakovo delo in delo njegovih somišljenikov docela, je Pahor delo Zaveze zanikal dialektično: »Kar je koristnega, naj se razraste, kar so trudi rodili dobrega, naj stoji.« Toda poslej bodi delo učiteljstva namenjeno vsemu ljudstvu, ki je »vir politične moči«, sicer »organizem učiteljstva« ne bo nikdar »močan in krepak« (gl. sklep navedenega članka).

V času, ko je bilo učiteljstvo na Kranjskem povečini še trdno za Avstrijo, je med primorskimi stanovskimi vrstniki prevladovalo že vseslovanstvo. Poskus s Slomškovo zvezo ni uspel. V goriškem okraju so zbrali le 10 »krščansko mislečih«. Nasprotno pa so pri volitvah v odbor okrajnega učiteljskega društva v Sežani pomladi 1913 zmagali celo socialisti. Za predsednika so izvolili Alojza Hreščaka, za knjižničarja okrajne učiteljske knjižnice pa Jožeta Pahorja.¹⁴

Ko so zastopniki davkoplačevalcev (veleposestniki) v okrajnem šolskem svetu v Sežani črtali učiteljem 5 % draginjsko doklado (6 kron mesečno), jim je okrajno društvo izreklo na zborovanju v Stanjelu 6. novembra 1913 »zaničevanje«. Ta nastop učiteljev socialistov pod vodstvom Hreščaka je odobrila tudi večina na zborovanju učiteljskega društva 4. decembra 1913 v Gorici — kljub načrtnim nasprotnim prizadevanjem goriških liberalcev.

S to zmago leveice je gibanje za neodvisnost učiteljskega stanu zajelo kmalu vsa učiteljska društva na Primorskem. Pri volitvah novega odbora tržaškega društva 1. marca 1914 je socialistična opozicija celo zmagala.^{14a}

»Sežanski učiteljski novostrujarji« so vodstvo Zaveze tako vznemirili, da je na seji 29. decembra 1913 obsodilo — sledeč poročilu predsednika Luke Jelenca — navedeni Hreščakov članek v Naših zapiskih 1913 kot zanikanje rodoljubnih prizadevanj učiteljev in kršitev stanovske discipline.^{14b}

⁹ Příruční sovník naučný, II in IV (1964, 1967), gesli o L. Gumplowiczu in A. Wagnerju.

¹⁰ Dela Karla Marxa, Engelsa, Mehringa, Lenina, Stalina je Pahor prebiral po prvi vojni (glej njegov Anketni list za člane KJP v ACK ZKS). — Po pripovedovanju V. Copicja podpisane mu je bilo tiste čase za iščoč in opredeljene bralce značilno prebiranje ideologov raznih smeri, da »bi bili oboroženi za medsebojne razprave«, pa tudi zato, ker drugače mislečih avtorjev niso gledali črno belo.

¹¹ Naši zapiski 1914, str. 71—73.

¹² O Alojzu Hreščaku je Pahor zapisal na 6. strani rokopisne avtobiografije Podatki — življenjepisni tole: »V zvezi z gibanjem, ki ga je razvijal v Slovenskem primorju žilavi agitator dr. Henrik Tuma, posega (Pahor — op. J. L.) s pomočjo mladega učiteljstva, ki ga vodi nadarjeni, pogumni organizator Alojz Hreščak, v politično življenje pod geslom osamosvojitve učiteljskem stanu, sloja, ki je bil takrat med najbolj tlačenimi na Slovenskem.«

¹³ Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, stran 70.

¹⁴ Pismo prof. Venčeslava Copicja Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja dne 28. januarja 1970 (z usnim dopolnilom podpisane mu).

^{14a} Učiteljski tovariš, 13. marca 1914.

^{14b} Gl. članek Zveza in sežansko učiteljsko društvo. Učiteljski tovariš, 9. januarja 1914.

Polemika, ki je sledila tej obsodbi, je iz Učiteljskega tovariša segla tudi v tržaški liberalni dnevnik *Edinost* in socialistično glasilo Zarja. Za socialiste sta spregovorila Hreščak in Pahor, za desnico Josip Rakovšček in Luka Jelenc, ki sta videla v opoziciji nevarnost, da zapelje Zavezo v »breznarodni socializem«. Odgovoril jima je Pahor z razpravo *Narodnost in socializem*.^{14c} Razložil je historičnomaterialistično nastanek in razvoj narodov ter poudaril zoper socialopolitično jalovi liberalizem, zoper hlapčevanje izobražencev kapitalizmu in proti barbarstvu šovinizma — človeški pomen proletarske vzajemnosti, združništva in boja izobražencev na strani delavcev. Podprl je težnje po narodni in jezikovni avtonomiji zatiranih in zapostavljenih narodov ter po federalizmu kot pravičnejši obliki sožitja med njimi. Nedvoumno se je izjavil za trializem v okviru Avstro-Ogrske in izrecno za ohranitev slovenske narodne individualnosti v jugoslovanski »avtonomni enoti«. Kapitalizem, liberalizem in šovinizem je Pahor odklanjal tudi kot pripadnik slovenskega naroda (ne le kot socialist), ker so mu vse bolj ogrožali obstoj. V socializmu je — kakor T. G. Masaryk — videl »korektiv nacionalnega egoizma in šovinizma«, koristen zlasti malim narodom.

Obsodbi Hreščakovih nazorov je sledila disciplinska preiskava, nakar je maja 1914 okrajni šolski svet v Sežani sklenil, da se Hreščak premesti po službeni potrebi v Nabrežino.¹⁵ Kmalu nato je izbruhnila vojna, ki je tudi na Primorskem prekinila vse društveno in politično življenje, tako tudi socialistično gibanje učiteljstva, prvi poskus organiziranega sodelovanja izobražencev na Slovenskem z razredno zavednim delavstvom.

Pahor je poučeval najprej v Orleku pri Sežani (1906—1909), nato pa vse do leta 1923, ko so ga fašisti odpustili iz službe, v Sežani, tudi med vojno — »po zaslugi rodoljubnega šolskega nadzornika M. Kanteta«. V predvojnih letih ni bil delaven le v učiteljskem društvu (zlasti kot knjižničar), ampak tudi kot ljudskoprosvetni delavec. V Orleku je ustanovil prosvetno društvo, pevski zbor pa je vodil tudi v Sežani.^{15a}

Med vojno se je Pahor posvetil načrtno prebiranju slovenskih in italijanskih leposlovnih del ter študiju teorije in tehnike romana in drame po Keiterju, Kellenu in Schlagu. Sam se je poskušal v noveli. Pri uredniku Ljubljanskega zvana dr. Janku Šlebingerju ni uspel. Prve zgodbe (*Z obrežja*, *Drvarji*, *Pomlad*, *V megli in morju*) mu je objavil Izidor Cankar, urednik sodobno usmerjene katoliške revije *Dom* in svet (1916, 1917, 1919). Ugajal mu je realizem mladega pisatelja. Leta 1919 pa je Pahor objavil v tržaški *Njivi* zanj sociološko in psihološko značilno novelo *Most*, zgodbo o izkoriščanem mladoletniku, ki se zave svojega položaja.¹⁶

Pod italijansko okupacijo se je Pahor pridružil leviци socialistične-stranke. Sodeloval je predvsem z Ivanom Regentom in z dr. Dragotinom Gustinčičem.¹⁷ Italijanski komunistični stranki se je pridružil — kakor večina slovenskih in hrvatskih socialistov v Primorju in Istri — po njenem ustanovnem kongresu v Livornu (21. januarja 1921). V Sežani, kjer je bil ustanovil že dve levičarski organizaciji (podružnico Ljudskega odra in kmetijsko zadrugo), je zdaj z revolucionarnimi kmeti in delavci osnoval tudi krajevno organizacijo komunistične stranke. Sicer pa je v letih pod Italijo politično delal predvsem kot urednik in pisec levičarskih listov ter eden od voditeljev Zveze slovenskih učiteljskih društev. Leta 1919 je urejal leposlovni del tednika *Višjega kulturnega sveta* za slovenski proletarijat *Njiva* (odgovorni urednik je bil Ivan Regent), nato pa skoro 5 let (od oktobra 1921 do ukinitve 1. avg. 1926) *Učiteljski list*. *Učiteljski list* je objavljial kot glasilo Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu prispevke tudi v hrvaščini. Viden del lista, vmes vrsto nepodpisanih prispevkov je napisal Pahor sam.^{17a} Prispeval je uvodnike, organizacijske članke (kot tajnik

^{14c} Učiteljski tovariš 1914, v nadaljevanjih od 13. marca dalje.

¹⁵ Pahor Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, str. 72—73.

^{15a} Podatki — življenjepisi, stran 3.

¹⁶ Podatki — življenjepisi, str. 3, 6—8. — V tem obdobju je Pahor sodeloval še v Književnem Jugu s črtico *Otrok*, v reviji za vzgojna vprašanja *Domače ognjišče*, 1914, z razpravo *Proletarski otroci*, v Učiteljskem tovarišu, 1917, pa s člankom *O šolski reformi*.

¹⁷ Življenjepis z dne 20. maja 1947. Hrani ACK ZKS.

zveze), književna poročila in verjetno tudi zapiske o delu učiteljstva v Jugoslaviji. Opozarjal je na udarce po slovenskem in hrvatskem šolstvu pod Italijo in terjal zanj pravice; ki jih je imelo za Avstro-Ogrske. Zavzemal se je za šolsko reformo v smislu delovne šole (1. februarja 1922), opozarjal učiteljstvo na pomen znanja sociologije ter na prednosti vzgoje ob delu za oblikovanje osebnosti. Po zgledu danskih ljudskih univerz se je zavzemal za izobraževanje odraslih (20. julija 1923) in za samoizobraževanje učiteljstva. Pisal je tudi o ženskem vprašanju (20. junija 1923), o združništvu kot poti »za osvoboditev lačne množice« (15. marca 1921), o prihodnosti socializma (1. septembra 1921) itd. Skratka Učiteljski list je bil po oceni Draga Pahorja »odličen, borben zastopnik učiteljstva, večkrat zaplenjen, ob Gentilijevi reformi pa počaščen z brezuspešno hišno preiskavo«, ki ni odkrila piscev nezaželenih člankov.¹¹

Oktober 1922 so skvadristi v Sežani Pahorja javno sramotili s prisilnim pitjem ricinovega olja, 15. januarja 1923 pa so ga z bratrancem Alojzom Hreščakom in Jožetom Malalanom (tudi učiteljem) odgnali v tržaški zapor Coronea. Tu so Hreščaka in Pahorja zasliševali skoro dva meseca, češ da vodita veleizdajniško gibanje za priključitev Primorja k Jugoslaviji in zaradi »slovanskega boljševizma«. Zavoljo pomanjkanja dokazov so ju marca sicer izpustili, toda ostala sta med prvimi brez službe. Pahor je pozneje uveljavil pravico do prejemkov za ves čas do pravno veljavnega odpusta iz službe (do 15. oktobra 1294). Tako se je rešil začasno revščine, v katero je bil padel.

Po vrnitvi iz zapora se je iz Sežane, kjer je bil učitelj od leta 1906 dalje in nekaj časa tudi šolski upravitelj, preselil v Trst kot poklicni tajnik Zveze slovenskih učiteljskih društev. Tako je laže ilegalno sodeloval kot »sotrudnik« komunističnega tednika Delo oziroma dejansko kot sourednik (saj je v list pisal že prej),¹² ker sta dva od urednikov, Jože Pertot in Alojzij Rovnan, kot omenja v avtobiografiji, bolehal.

Poleti 1924 je Pahor prevzel za Josipom Ribičičem še uredništvo mladinskega mesečnika Novi rod. Uredil je zadnja dva letnika (V. in VI.).²⁰ Po zaslugi obeh urednikov je postal Novi rod zgled mladinskega lista. Kljub raznim težavam in oviram je še zadnje leto izhajanja obdržal sorazmerno visoko naklado 2600 izvodov.

Po pričevanju Virgila Ščeka je dal pobudo za ustanovitev Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu Anton Germek, učitelj pri Sv. Ivanu v Trstu. Bil je tudi njen prvi in edini predsednik. Zvezo so ustanovili na delegacijskem zboru okrajnih učiteljskih društev v Trstu 1. in 2. februarja 1920. Spočetka je povezovala nad 800 slovenskih in hrvatskih učiteljev v Primorju in Istri. Zahtevala je med drugim obnovo deželnega in okrajnih šolskih svetov, ki so bili razpuščeni, da bi se odstranil vpliv »nezanesljivih elementov«, in se uprla nameri oblasti, da se uvede pouk italijanščine v osnovne šole. Zahtevala je dovoljenje za uvoz knjig iz Jugoslavije, ustanovila Učiteljski list in sklenila, da bodo člani sodelovali v prosvetnih društvih. Po njenem predlogu so italijanščino spočetka poučevali le kot predmet v šolah, kjer se je za Avstrije poučevala nemščina, to je v večjih krajih. Spočetka je tudi uspešno štivila člane pred političnim premeščanjem in podobno.²¹

Vendar je oblast delovanje zveze kmalu ocenila za protiitalijansko in protidržavno. Imela je, po izjavi višjega deželnega šolskega nadzornika predsedniku A.

¹¹a Po izjavi prof. V. Copicja podpisane.

¹² Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. Zbornik Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969 SSM 1970, str. 135–337 (glej stran 319). — I. in II. letnik Učiteljskega lista je urejal do konca septembra 1921 učitelj in pesnik Janko Samec. Ze takrat sta Hreščak in Pahor dajala listu ton s svojimi prispevki. — Pahor se je podpisoval s polnim imenom, z J. P., s psevdonimom Iv. Slak (npr. v 4. številki leta 1921, po opozorilu prof. V. Copicja podpisane), s Stone M. pod oceno pesniške zbirke T. Seliškarka Trbovlje (gl. pripis s svinčnikom J. Pahor z njegovo pisavo v primerku Učiteljskega lista 1923, stran 135, ki ga hrani SSM). — Prof. Mate Demarin, eden od hrvatskih sodelavcev Učiteljskega lista, omenja v Pedagogijskem leksikonu (1939), da je prevedel delo znanega sovjetskega pedagoga in psihologa Pavla Petroviča Blonskega Delovna šola Jože Pahor (prevod je izhajal brez podpisa prevajalca od 8. številke 1925 do ukinitve lista in je zato ostal nedokončan).

¹³ V Življenjepisju z dne 10. septembra 1946 (hrani ga ACK ZKS) Pahor navaja, da je bil »stalen sotrudnik Dela« da je sodeloval pri listu tudi po juniju 1926, ko je izhajal ilegalno. V Anketnem listu za sprejem v KPJ (hrani ga ACK ZKS) je zapisal pomotoma, da je pri Delu sodeloval od leta 1919, namesto od 1920, ko je začelo izhajati.

²⁰ Podatki — življenjepisni, str. 9–10, 12, 17, 19–20.

²¹ Virgil Šček, Zgodovina Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu. Razgledi 1949 (v nadaljnjem besedilu Šček, Razgledi 1949), str. 152–165 (gl. str. 152–153).

Germeku, vse »jugoslovanske« učitelje le začasne. Že 16. avgusta 1920 je Učiteljski list zapisal, da je slovansko šolstvo v Italiji postalo »torišče neslavnih eksperimentov in samovoljnih odredb nekompetentnih činiteljev«, da se je znašlo v očitno slabšem položaju od položaja v Avstro-Ogrski: zakaj nova oblast je zatrla sleherno samoupravo in čedalje bolj pritiskala, da postane že osnovna šola sredstvo poitalijančevanja, učitelji pa predmet ustrahovanja s strani policije in vojaških oblasti ter nezakonitega premeščanja in celo spravljanja v internacijo.²²

V nastalih razmerah so začeli učitelji levičarji iskati zoper porajajoči se fašizem oporo v italijanskem delavskem gibanju. Na delegacijskem zborovanju avgusta 1920 je njihov predlog, da se zveza včlani v Delavsko zbornico, razvnel ostro razpravo. Nasprotovali so zlasti »edinjaši« (pripadniki meščanskega slovenskega političnega društva Edinost), tj. večina v zvezi, ki je združevala tudi liberalce, konservativne klerikalce, krščanske socialce, socialne demokrate in komuniste. Vendar sta Alojz Hreščak in Jože Pahor predlog »tako spretno utemeljila, da ga je večina sprejela.«²³ Toda »socialnopolitično« vodstvo Delavske zbornice (kot ga označuje J. Pahor) je sprejem zveze odklonilo.^{23a}

Naslednje leto (1921) je opozicija s Hreščakom in Pahorjem na čelu nastopila zoper oportunistem in pohlevnost, ki sta mrtvičila zvezo. Tudi tokrat je (kakor pred vojno zoper črtanje 5 % draginjske doklade) prvo nastopilo Učiteljsko društvo za sežanski okraj (16. junija 1921). Sprejelo je resolucijo, ki očita zvezi, da se je omejila na izdajanje dveh listov,²⁴ ni pa zmožna nobene akcije v prid učiteljem, ki jih ne vzgaja in ne vodi, čeprav »ni vseeno, koliko znanja in značaja je v ljudskošolskem učiteljstvu, ki mu je položena v roke mladina.«²⁵

Na tem zborovanju je sežansko društvo ostro obsodilo klečeplazno izjavo Ferda Kleinmayerja na uradni deželni učiteljski konferenci v Trstu (od 7. do 10. aprila 1921). Kot »uradni«, od oblasti izbrani delegat zveze (torej brez njenih pooblastil) je namreč izjavil, da slovanski učitelji »hočejo, da se jemlje na znanje njihova zvestoba do domovine ter njihova odkritosrčna simpatija do močnega, velikodušnega in pravičnega italijanskega naroda, ki bo gotovo privolil v boljšo bodočnost in olajšal svobodен razvoj kulturnih sil slovanskega prebivalstva ter temu primeren razvoj šolstva...«. To vdanostno izjavo »veliki učiteljci svobode in prosvete« je sežansko učiteljsko društvo obsodilo kot »neiskreno in nepošteno«. Obsodbo so odobraval podobno tudi druga društva. Na delegacijskem zborovanju zveze v Vipavi (10. in 11. septembra 1921) so po burni razpravi, ki jo je sprožil Alojz Hreščak, obsodili vsi razen enega Kleinmayerjevo izjavo, uredništvo Učiteljskega lista pa zaupali Jožetu Pahorju. In ko je splošno priljubljeni Anton Germek, ki je bil odklonil ponovno izvolitev za predsednika, po prigovarjanju levičarjev ostal v upravnem odboru, se je organizacija utrdila na širši in borbeni osnovi. Sumičenja, da hoče levica zvezo razbiti, so se razblinila.²⁶

²² Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem Primorju in Istri, str. 73–74.

²³ Šček, Razgledi 1949, stran 153.

^{23a} Dejstvo, da Zveza slovanskih učiteljskih društev ni bila sprejeta v Delavsko zbornico, pojasnjuje Ivan Regent v članku Delavska zbornica in Zveza slovanskih učiteljskih društev (Delo, 1. septembra 1920, ponatis v knjigi Poglavja iz boja za socializem) med drugim s temle: »Organizacije, ki so združene v naši Delavski zbornici, so ustanovljene vse na mednarodni in razredni podlagi. To se pravi, da člani ene in iste stroke niso ločeni po narodnosti in se morajo podvreči načelu in taktiki razrednega boja, ki ga vodi Delavska zbornica. Ako bi sprejela Delavska zbornica v svojo sredo Zvezo slovanskih učiteljskih društev kot tako, bi se zgodilo, da bi imela Delavska zbornica v sebi dve organizaciji ene in iste stroke, dve organizaciji učiteljev, in sicer Mednarodni sindikat učiteljev in Zvezo slovanskih učiteljskih društev. Dejstvo, da se je izrekla poslednja z ogromno večino glasov za pristop k Delavski zbornici, tolmačimo tako, da so se izrekli slovanski učitelji za načelo in taktiko razrednega boja. Delavska zbornica bi torej imela v svoji sredi dve organizaciji učiteljev. Obe priznavata razredni boj, vendar je ena mednarodna, kolikor sprejema člane vsake narodnosti, vodi mednarodno politiko in dela v vseh ozirih na to, da širi in uveljavlja vsepovsod socialistična načela. Druga pa je narodna, kolikor sprejema le člane slovanskih narodnosti. Mi nimamo nobene pravice, da bi dvomili o lojalnosti in poštenosti slovanskih učiteljev. Prav zaradi tega smo prepričani, da bodo uvideli in priznali slovanski učitelji sami, v kak položaj bi se bila spravila Delavska zbornica, ako bi pričela priznavati pri eni stroki princip organizacije po narodnosti in bi pričlenjala sprejemati v svojo sredo po več organizacij ene in iste stroke.«

²⁴ Zveza je izdajala tri liste. Mimo Učiteljskega lista še dva za šolsko mladino: Novi rod (od januarja 1921 dalje) in v hrvaščini list Naša nada, ki ga je urejal Vinko Sepić (izhajal je od aprila do decembra 1921, ko so ga fašisti zatrli).

²⁵ Šček, Razgledi 1949, str. 153–154.

²⁶ Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, stran 75.

»Opozicija je vlila organizaciji,« je zapisal duhovnik Virgil Šček, »odločnega duha. Vsakršno kolebanje je bilo ostro obsojeno in prav temu dejstvu se je treba zahvaliti, da se je organizacija kot celota, in tudi članstvo, moško zadržala v poznejših težkih časih. Med člane je prodrla zahteva opozicije po poštenju in nepopustljivosti.« K ugotovitvi zaupanja med levico in katoličani pa je prispevalo tudi soglasno in odločno nasprotovanje zveze šolski oblasti, da se iz ljudskih šol odstrani verouk.²⁷

Tudi Pahor ugotavlja, da sta zmagala »poštenost in idealizem«. Zveza je zdaj mislila celo na tiskarno, ki so jo člani nameravali kupiti z lastnimi prispevki. Toda izvedba te zamisli ni bila odvisna od njih. Uspelo pa ji je organizirati septembra 1922 (od 11. do 16.) osemdnevni socialni tečaj pri Sv. Luciji²⁸ tako tudi v počitnicah 1923, 1924. Te tečaje so obiskovali predvsem mlajši učitelji (prvič 80, drugič nad 100, tretjič celo okrog 130). To so bila spodbudna srečanja v nespodbudnih razmerah, ki so utrjevala in poglobljala protifašistično emotnost slovenskega in hrvaškega učiteljstva. Predavanja so obravnavala marksizem, liberalizem, krščanski socializem, združništvo, žensko vprašanje, biologijo, novinarstvo, pedagogiko, književnost in umetnost. Predavali so slovenski in tudi italijanski predavatelji: Alfonzo Alfonzi, dr. Engelbert Besednjak, profesor Umberto Bonnes, dr. Brumat, dr. Izidor Cankar, dr. Pavel Grošelj, inž. Dragotin Gustinčič, Mario Nordio, univ. prof. Karel Ozvald, župnik Ivan Rejec, dr. Ivan Prijatelj, Lojzka Štebi, Ludvik Taučar, Tranquilli, dr. Henrik Tuma (na vseh treh tečajih) in dr. Franjo Žgeč. Vse te ugledne predavatelje, marksiste, krščanske socialiste, levomeščanske demokrate in socialne humaniste, ter tečajnike je družil odpor zoper fašistično diktaturo in sodobno barbarstvo.

Pahor ugotavlja, da so ti tečaji pridobili vrsto učiteljev za marksizem, čeprav je bilo na voljo premalo ustrezne literature in so ostala nekatera vprašanja, zlasti iz zgodovinskega materializma, nepojasnjena.

Nič manj pomembni od teh treh osrednjih tečajev so bili študijski krožki med šolskim letom. Šček navaja, da je bilo v šolskem letu 1923/24 v krožkih 42 predavanj s 460 udeleženci, v šolskem letu 1924/25 je delovalo 14 krožkov, na katerih je bilo 44 predavanj s 540 udeleženci, število krožkov in predavanj za šolsko leto 1925/26 sicer ni znano, bilo pa jih je največ, ker so krožki ostali edina, čeprav že pollegalna oblika društvenega delovanja slovanskih učiteljev pod Italijo.

Poglavitno organizacijsko in vsebinsko delo v zvezi s socialnimi tečaji pri Sv. Luciji ob Soči sta opravila Jože Pahor kot tajnik zveze in Alojz Hreščak kot glavni predavatelj v krožkih o družbenih vprašanjih.

Mimo socialnih tečajev in krožkov je učiteljstvo učinkovito povezoval tudi pevski zbor. Deloval je v okviru zveze od začetka 1922 dalje. Nastal je iz tržaškega učiteljskega pevskega zbora na pobudo Srečka Kumarja. Ta ga je tudi ves čas neutrudno in umetniško uspešno vodil.²⁹ Zbor je priredil v dobrih štirih letih delovanja vrsto koncertov v raznih krajih Primorja, ki so bili hkrati manifestacije za slovenstvo. Tako ga je poslušalo npr. v Solkanu nad 2000 ljudi. Na pobudo poslanca V. Ščeka je priredil koncerte tudi v Benetkah in v Bologni. Toda fašistična protipropaganda pod vodstvom poslanca Giunta, požigalca tržaškega Narodnega doma, je uspela, da so bili koncerti slabo obiskani. Strokovna kritika, tudi italijanska, pa je priznala zboru visoke kvalitete. Turneja je spravila zbor v težak gmotni položaj, ni mu pa zlomila morale.³⁰

V pomoč preganjanim in socialno šibkim je zveza ustanovila na delegacijskem zboru leta 1923 Samopomoč. Vodil jo je vse do zaplembe njenega premoženja Franc Mermolja. — Šolsko-politični odsek je zasledoval spremembe v šolstvu in dajal s tem v zvezi oblasti predloge, zadnja leta pa zasledoval preganjanja učiteljev. Odsek za sestavo učnih knjig je poskrbel za natis štirih učbenikov.

Prek vseh teh dejavnosti je bila zveza svojim članom v boju za ohranitev pravic slovenskih in hrvaških otrok do šolanja v materinem jeziku stalna in trdna

²⁷ Šček, Razgledi 1949, stran 155.

²⁸ Stenografski zapisnik prvega socialnega tečaja je policija zaplenila in ga ni vrnila.

²⁹ Srečko Kumar je uredil tudi dve zbirki zborov, zbirko za moške in mešane zборе, *Prvi plameni* (1923) in *Otroške pesmi* (1924). Obe je izdala zveza.

³⁰ Podrobno poročilo o poteku, težavah in izkušnjah turneje je objavil Učiteljski list 1923, št. 28, pod naslovom Turneja Zvezinega zbora, oceno njegovih kvalitet in kritiko bojkota pa je napisal za 29. št. istega lista skladatelj in zborovodja Emil Adamič iz Ljubljane.

moralna, opora. Različna politična oziroma svetovnonazorska pripadnost je v boju za narodni obstoj in demokratične pravice nehala biti ovira za sodelovanje v isti organizaciji. In ne naposled je prek socialnih tečajev in samoizobraževalnih krožkov kmalu prodrlo v zavest primorskih in istrskih učiteljev Leninovo spoznanje, da svobode malih narodov ni brez socialne svobode.

Nekateri so sodili, da se bo dal položaj slovenske in hrvatske manjšine v Italiji urediti v obsegu pravic, ki sta jih imeli v Avstriji. Po sporazumu Edinosti za Goriško z rimsko vlado v začetku leta 1922 (pogajal se je poslanec V. Šček) naj bi goriški Slovenci dobili enakopraven položaj v deželnem zboru, enakopravnost slovenščine v uradih in na sodiščih ter neokrnjeno slovensko šolstvo.

Delegacijsko zborovanje zveze 9. julija 1922 je z zadoščenjem vzelo na znanje, da je bil za enega od petih slovenskih odbornikov predlagan nadučitelj Ignac Križman, vendar je učiteljstvo politiko Edinosti na Goriškem imelo za oportunistično. Zveza tudi ni bila navdušena nad imenovanjem Ferda Kleinmayerja za enega od dveh zastopnikov slovenskega učiteljstva v komisijo za šolske zadeve pri generalnem civilnem komisariatu (to je pri deželni vladi) v Trstu. Naročila jima je, da dosežeta: 1. takojšnjo obnovo deželnega, okrajnih in krajevnih šolskih svetov, v katerih naj bi bili zastopani državljani in učiteljstvo, 2. ureditev učiteljskih plač, 3. imenovanje nadzornikov iz vrst učiteljstva, 4. šolsko obveznost do 14. leta (kakor v bivši Avstriji) in ne le do 12. leta, 5. prirejanje kmetijskih tečajev za učitelje, 6. premestitev učiteljsča iz Tolmina v Gorico, 7. pouk italijanščine le v tri in večrazrednicah z učitelji, ki obvladajo slovenščino, 8. pasivno volilno pravico učiteljev za občinske volitve.

Vlada je obljubo o šolstvu le počasi izvajala. Izdala je sicer odlok o okrajnih in krajevnih šolskih svetih, toda ostal je bolj ali manj na papirju. Prvo se je znašlo spet sezansko okrajno učiteljsko društvo. Imenovalo je (11. maja 1922) v tamošnji okrajni šolski svet za svojega zastopnika Alojza Hreščaka. Tako je doseglo tudi preklc njegove premestitve na Vojsko.

Računi z avtonomijo so se že oktobra s pohodom fašistov na Rim in z uvedbo Mussolinijeve diktature čez noč razblinili v nič. Začelo se je najtežje obdobje slovenskega šolstva pod Italijo. Kmalu po aretaciji prvoborcev Alojza Hreščaka in Jožeta Pahorja (15. januarja 1923) so zaprli še Slavojta Praprotnika. Nato so odpustili iz službe »nevarne« učitelje Arriglerja, Lampreta, Ladavca, Skalovi, Kambača, Šesta, Rupnika, Medveščka, ki so ga pozneje obsodili še na zapor in upokojili, Vinka Šepića, urednika hrvaškega dela Učiteljskega lista, vrsto drugih pa premestili. 12 mladih učiteljev, prestavljenih iz Trsta v okolico Postojne, pa je kljub kazni utrdilo postojnsko okrajno učiteljsko društvo.

Fašisti so zatirali tudi prosvetno delo med ljudstvom, ki so ga primorski učitelji opravljali požrtvovalno kot svojo narodno dolžnost. Tako je npr. okrajni šolski svet v Postojni 9. marca 1923 uradno (a nezakonito) ukazal prek šolskih vodstev, da »se ne more privoliti, da se učitelji bavijo z vodstvom ljudskih pevskih zborov, v javnosti in ob neuradnih prilikah, da ne bi žalili ugleda in časti svojega službovanja.«³¹

V slovenske in hrvatske šole so uvedli italijansko uradovanje. Pomnožili so število ur za pouk »državnega« jezika in v ta namen začeli nameščati Italijane. Pod vtisom teh ukrepov so posamezniki izstopili iz zveze. Toda na delegacijskem zborovanju v Gorici 9. in 10. junija 1923 »ni bilo«, kot se spominja Pahor, »znakov upadanja«, čeprav je imel fašizem takrat že vso oblast v rokah. Zveza je postala z večino svojega članstva zgled borbenosti in nepopustljivosti, ki je vplival spodbudno tudi na protifašistično gibanje primorske in istrske mladine. Zasluga za to gre v nemali meri Jožetu Pahorju, ki je bil poklicni tajnik zveze v njenih najtežjih časih od goriškega zbora leta 1923 do razpusta. Vse delo zveze, zlasti ta leta, »nosi«, kot je zapisal Šček, »pečat njegove močne osebnosti«.

Leta 1923 je zveza dosegla še dva uspeha: s ponovno zahtevo, da poučujejo italijanščino le slovenski in hrvaški učitelji, je dosegla, da je šolska oblast prirejela v letih 1923—1927 tečaje italijanskega jezika za učitelje drugorodce. Leta 1923 in 1924 pa je organizirala tudi brezplačno letovanje bolehnih in revnih tržaških slovenskih otrok na kmetih.

³¹ Učiteljski list 1923 št. 11, naslovna stran.

Jeseni 1923 je zadel slovensko šolstvo in učiteljstvo v Italiji dotlej najhujši udarec — Gentilejeva šolska reforma. Čeprav je zakon o tej reformi stopil v veljavo šele 27. decembra 1923, so že v začetku šolskega leta 1923/24 vpeljali na vseh šolah v Primorju in Istri »državni« učni jezik v I. razred oziroma v 1. šolsko leto. Hkrati so odslovili vsečasne slovenske in hrvatske učitelje. Z odpustom tretjine učnih moči (okrog 200) se je že tako znižana učna obveznost skrčila dejansko s šest let na štiri. Na nekaterih enorazrednicah so uvedli pouk italijanščine kar v treh prvih šolskih letih. Toda zavoljo težav, ki so nastopile z odpustom toliko učiteljev, so jih začeli kmalu sprejemati nazaj. Ne zato, da bi ustavili italijanizacijo slovenskih in hrvatskih šol. Ta je bila po Gentilejevi zamisli neizprosno predvidena za naslednjih pet let.³²

Zveza je spričo splošnega odpora zoper Gentilejevo reformo dvignila vse slovensko in hrvatsko časopisje k ostri obsodbi njenih namenov. Učiteljski list je 1. oktobra 1923 objavil nepodpisan, a po Ščeku zagotovo Pahorjev³³ uvodnik Ave Caesar, ki terja, da se uvede namesto predvidene petletne osemletna šolska obveznost (kakor za Avstro-Ogrske) in se v pokrajini, kjer sta brezposelnost in izseljevanje večja kot kjerkoli v Italiji, omogoči otrokom dobra izobrazba. Uvodnik protestira zoper odpravo neposrednega vpliva davkoplačevalcev na šolo, zoper birokratiziranje šolske uprave in opozarja na nevarnost analfabetizma zaradi odpiranja materinščine in vsiljevanja italijanščine kot sicer državnega, Slovincem in Hrvatom pa le tujega jezika.³⁴ S ponatisom v Edinosti, takrat najbolj branem glasilu primorskih Slovencev, je uvodnik dobil še poseben poudarek.

Zveza se je zdaj še bolj posvečala vzgoji članov in pollegalnemu delovanju med ljudstvom. Zoper vsiljevanje italijanščine prvošolčkom je odgovorila leta 1926 z izdajo abecednika^{35a} in s pomočjo učiteljev družinskim krožkom pri pouku slovenščine.

Ker se zveza ni razšla, njeni člani pa niso marali v Državno zvezo fašističnih učiteljev (ANIF = Associazione Nazionale Insegnanti Fascisti), je postajalo javno delovanje njenih društev čedalje bolj tvegano. Tolminskega društva oblast sploh priznala ni. Kogar je oblast osumila, da dela za neodvisno organizacijo, je lahko računal tudi z odpustom iz službe. Ker fašisti z akcijo za svoj sindikat niso uspeli ne zlepa ne z grožnjami, so začeli z novim valom hišnih preiskav, premeščanj in nezakonitih odpustov iz službe — po presoji in volji tajnikov fašističnih organizacij. Nekaj učiteljev je takrat iz strahu za službo izstopilo iz organizacije. Vendar je delegacijsko zborovanje 20. julija 1924 v Gorici, ki je predstavljalo še vedno 508 članov, pokazalo, da morala zveze in velike večine njenih članov ni zrahljana. To je pokazal kmalu tudi II. socialni tečaj pri Sv. Luciji (zdaj Most na Soči), ki je uspel v vseh pogledih še bolje od prvega.

V orisanih razmerah so društva nadomestili izobraževalni krožki, ki poslej niso služili le osvajanju in poglobljanju sociološkega znanja, ampak so bili hkrati tudi pollegalna organizacijska mreža zveze. Zato obnova društev pomladi 1925, ko so oblasti s posredovanjem državnega poslanca dr. Besednjaka spet dovolile njihov obstoj, ni bila vprašanje. Končno je bilo po posredovanju dr. Besednjaka dovoljeno tudi tolminsko društvo, vendar je oblast že njegovo prvo, za 20. november 1925 sklicano zborovanje prepovedala. V takih razmerah se je čedalje bolj kazala potreba po čim globlji enotnosti vsega slovanskega učiteljstva; zato sta se v Idriji, kjer je delovalo edino klerikalno učiteljsko društvo v Primorju (okrajna organizacija Slomškove zveze), v času po Gentilejevi reformi obe društvi združili, največ po zaslugi vztrajne, pogumne in preudarne Poldke Kosove.

Vlada je sicer privolila v obnovitev učiteljskih društev, toda le na omejeno svobodo zborovanja; učitelje pa je režim ustrahoval in jih premeščal dalje. Zveza jim je mogla le malo pomagati.

³² Uvodnik Reforme. Učiteljski list 1923, št. 29 (10. oktobra). Pisec uvodnika je skoro zagotovo J. Pahor.

³³ Šček. Razgledi 1949, stran 157.

³⁴ Učiteljski list 1923, št. 28, članek Ave Caesar, str. 1—2. Zaradi tega članka je prišel Učiteljski list pod sodni postopek.

^{35a} Ko je Novi rod z razpustom zveze leta 1926 nehaj izhajati, sta začela dnevnik Edinost in tednik Novice še isto leto izdajati tedensko prilogo za otroke (po 4 strani abecednika). Ves abecednik, delo Ferda Kleinmayerja, je izdala Goriška matica z naslovom Prvi koraki. Abecednik je dopolnila knjiga Kolački, delo Leopolda Paljka.

Oktober 1924 so hkrati odpustili 14 učiteljev, na njihova mesta pa začeli nameščati fašiste brez znanja slovenščine.

Nastale razmere zgovorno označujeta zborovanji pazinskega in sežanskega društva. Pazinsko društvo je zborovanje opravilo v Podgradu 27. maja 1925 že pred napovedano uro. Ob uri so karabinjerji zborovalce obkolili, pobrali društvene spise, odbor in tajnika zveze J. Pahorja pa odpeljali s seboj v Kozino. Izpustili so jih šele po daljšem pogajanju. Tudi sežansko društvo je zborovalo pred napovedano uro. Karabinjerji so tudi to zborovanje ob napovedani uri preprečili. Naposled so zaplenili vse okrajne knjižnice, za katere je primorsko in istrsko učiteljstvo prispevalo krog 50 let po pol odstotka od mesečne plače.

Zadnje dovoljeno delegacijsko zborovanje zveze je bilo 2. avgusta 1925. Ugotovilo je, da so pravice učiteljskega stanu in ljudstva, ki mu ta stan pripada, potepane, a treba je vztrajati. Razšli so se hudo prizadeti, še zlasti zaradi sporočila, da je 4., že pripravljeni socialni tečaj prepovedan.

Po podatkih Ščeka³⁵ je zveza štela ob ustanovitvi okrog 800 članov, leta 1921 v 11 okrajnih društvih 808, naslednje leto v 10 okrajnih društvih 775 (manj zaradi priključitve logaškega okraja k Jugoslaviji). Med letom 1923 je število članov padlo od 716 na 569. Ob delegacijskem zborovanju 20. julija 1924 jih je bilo 588, ob koncu naslednjega leta 496. Že omenjeno zadnje dovoljeno delegacijsko zborovanje (1925) je sklenilo, da člani pretrgajo vse vezi z dezertarji, in sprejelo načelo, da ta, ki izstopi, ne more nazaj v organizacijo.

Pritisk za vstop v ANIF je postajal čedalje hujši. Na začetku leta 1926 so učitelji dobili uradne obrazce z izjavo, da se »podpisani z vpisom v ANIF odpoveduje članstvu v vseh drugih sindikalnih združenjih«. Hkrati je sledil nov val preiskav, premestitev in odpustov. Zveza je takrat pozvala članstvo, da odkloni poziv za pristop v ANIF in ostane v svoji organizaciji, nakar je zastopnik fašističnega sindikata komisar Garassini, agitirajoč proti zvezi, prekriznil vso deželo, vendar skoro nikogar ni pridobil. Sledla so okrajna »strokovna predavanja« šolskih nadzornikov ob navzočnosti vodilnih fašističnih funkcionarjev, na katerih so v ANIF učitelji vabili z grožnjami. Učitelji so molčali, ponekod pa tudi naravnost izjavljali, da ostanejo v zvezi. Vendar se je število članov zmanjšalo za približno 150 na okrog 350. Pretežno večino tistih, ki so ostali v zvezi, so pognali iz službe. Rešili so se v Jugoslavijo. Le posamezniki so izstopili iz zveze ali celo vstopili v fašistični sindikat. O tistih, ki so ostali, pa je zapisal Šček, da »so bili vzor neustrašnosti, pripravljeni na vse: na preganjanje, na premestitve v odljudne kraje, na zapore, koncentracije, na konfinacijo, da so zavestno tvegali položaj, kruh in obstoj«. Jože Pahor navaja, da se je število članov zveze od aneksije Slovenskega primorja in Trsta (1921) do njenega razpusta (1926) znižalo od 808 na 369 (število Slovencev od 628 na 317, število Hrvatov pa od 180 na 52). Število slovenskih učiteljev se je najhujše znižalo v Trstu.^{35a}

Dne 1. marca 1926³⁶ je Gentilejev naslednik minister Fedele brez ovinkov izjavil, da se dodatne ure slovenskega oziroma hrvaškega jezika, ki jih je Gentilejev zakon dopuščal, ukinejo, ker bi tako bile le slepilo.

Zveza je kljub temu nadaljevala svoje delo, predvsem prek izobraževalnih krožkov, kjer so bili najdelavnejši komunisti, organizirani v takrat že ilegalni KPI. Okrajna društva skoro niso mogla več delovati, ali pa tako kot tolminsko, ki je sicer dobilo npr. dovoljenje za zborovanje pri Sv. Luciji 29. junija 1926, pa so ga med potekom prepovedali.

Vodstvo zveze je sklicalo za prve dni avgusta 1926 celo delegacijsko zborovanje v Gorico. Odseki so imeli na večer pred zborovanjem še seje, pevski zbor pa skušnjo za zaključni nastop. Toda ko so se odposlanci primorskega in istrskega učiteljstva drugo jutro zbrali v dvorani, jim je predstavnik oblasti sporočil, da sta zborovanje in nastop prepovedana.

Teden kasneje je vlada Zvezo slovanskih učiteljskih društev v Trstu razpustila. Zaplenili so vse njeno premoženje, tudi vse letnike Učiteljskega lista in Novega rodu,

³⁵ Šček. Razgledi 1949, str. 152–165.

^{35a} Ivan Slak (= Jože Pahor), Prispevek k zgodovini bivše Zveze slovanskih učiteljskih društev. Naš glas, Trst 1926, št. 87, 88.

za likvidatorja pa imenovali nadzornika Vasellija. S tem so bila razpuščena tudi vsa okrajna društva. Sledile so preiskave po stanovanjih odbornikov, predstavnikov vseh društvenih odsekov, pa tudi članov in na sedežih okrajnih društev.

Tako se je v letu, ko je fašizem prepovedal vse politične in kulturne organizacije (razen svojih seveda), usoda slovenskega in hrvaškega šolstva zapečatila za dve desetletji. Začelo se je sistematično raznarodovanje »drugorodcev«. V to so bile vprežene vse vzgojne ustanove od vrtcev do univerz.

Slovenski poslanec dr. Engelbert Besednjak je v rimskem parlamentu napovedal fašističnim veljakom že 13. maja 1926, da bodo vsa njihova raznarodovalna nasilja zaman: »Ko bodo naše šole vse odpravljene,« je dejal, »in učitelji odstavljeni, se bo spremenila vsaka slovenska družina v šolo in vsi starši bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in našo narodno zavest.« Tako se je tudi zgodilo. Italijansko vsiljivo raznarodovanje ni želo sadu, rodilo pa mržnjo in zagrižen, nepomirljiv boj zoper fašizem.

Precej učiteljev, ki so bili fašistom zlasti napoti, se je rešilo v Jugoslavijo, med njimi tudi Alojz Hreščak in Jože Pahor. Druge so razpršili po italijanskih šolah. Toda tudi ti so se povezali. Do leta 1929 jih je vodil Ciril Drekonja, ki je pozneje, 30. januarja 1944 padel kot talec v Šentvidu pri Ljubljani. Ni bil edini, ki je padel v narodnoosvobodilnem boju zoper fašizem in nacizem, saj so domala vsi člani zveze, ki so le mogli, bili pozneje tudi pripadniki OF.

Virgilj Šček je ugotovil,³⁶ da je zveza, ki je bila dejansko hkrati stanovska, politična in kulturna organizacija, z doslednim odklanjanjem kompromisov in oportunistično vidno pripomogla k narodni slogi primorskega ljustva. Ustvarila je zgled, kaj je »preživel svoj čas«.³⁷

Boj Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu s fašizmom in obračun z redkimi omahljivci v lastnih vrstah je prvi primer širšega protifašističnega odpora pod vodstvom KP med Slovenci, ki po političnih ciljih in širokem, nesektaškem odnosu do nekomunistov ter povezujoč narodnoobrambni boj s socialnorevolucionarnim spominja (seveda v okvirih neoboroženega spopada) na leta 1941 ustanovljeno OF zoper istega sovražnika.

Leto 1920 je Zaveza jugoslovanskih učiteljskih društev v Ljubljani (združevala je samo slovenska društva) vstopila kot poverjenišтво Ljubljana v vsedrjavno Udruženje jugoslovanskega učiteljstva (UJU). »Poverjenišтво« je poudarjalo za temelj svoje usmerjenosti »narodno in državno edinstvo« (vtem ko se je npr. opozicija med srbskimi učitelji upirala centralizmu).³⁸

Do prve vidne idejne razprave med privrženci poverjenišťva ter komunisti oziroma levičarji sploh je prišlo na III. skupščini slovenske sekcije UJU v Ptuj 7. in 8. jul. 1923 ob resoluciji v duhu do leto objavljene knjižice dr. Fr. Žgeča Problemi najširših plasti našega naroda. Žgečeva knjižica in omenjena resolucija pomenita prelom naprednega dela slovenskega učiteljstva z malomeščanskim pojmovanjem vzgoje najširših plasti našega naroda. Toda razen pri posameznikih se je nova smer začela vidno uveljavljati šele tri leta kasneje s tako imenovano celjsko deklaracijo. Ta deklaracija so tri društva, mežiško, marenberško in slovenjgraško, sprejela na skupnem zborovanju v Dravogradu že leta 1925 — kljub protestu navzočega poverjenika UJU Luke Jelenca. Na predlog marenberškega društva na posvetu v Celju 10. januarja 1926 se je zanjo odločil tudi širši sosvet poverjenišťva v Ljubljani, in to z veliko večino, na burni seji navzočih predsednikov okrajnih

³⁶ Šček. Razgledi 1949, str. 164—165.

³⁷ Besedilo od opombe 21 dalje se opira, kolikor niso navedeni drugi viri, na pregled Virgila Ščka Zgodovina Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu in na razpravo Jožeta Pahorja Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri v letih 1906—1926. Ščekov in Pahorjev prispevek se dopolnjujeta. Prvi je glede zaporedja dogodkov zanesljivejši od Pahorjevega, bogatejši s podrobnostmi, drugi pa nam odkriva viogo KPI v učiteljskem gibanju.

³⁸ UJU (od 1932 JUU = Jugoslovensko učiteljsko udruženje) so ustanovili v Beogradu 25. junija 1919. Poslej so učitelji slovenske sekcije (po uvedbi banovin, sekcije za dravsko banovino) prihajali v stik s stanovskimi tovariši iz drugih delov države, koder je bilo, na podlagi poročila o prvem kongresu sodeč, precej socialistov (Učiteljski tovariš, 29. julija 1920). Sarajevski skupščini leta 1922 je sledila celo čistka komunistov iz organizacije (Učiteljski tovariš, 28. septembra 1922), ki pa Slovencev ni zadela.

društev. Poverjenik Luka Jelenc in tajnik Rudolf Dostal sta zato odstopila. Dokončno pa je bila deklaracija sprejeta kot vodilo za učiteljsko organizacijo v Sloveniji 18. julija 1926 na VI. pokrajinski delegatski skupščini v Celju — po znamenitem govoru njenega pobudnika Rudolfa Mencina.³⁹ Konservativna opozicija ni uspela niti z amandmajem, da se vnese stavek o »narodnem in državnem edinstvu«; zato je iz protesta zapustila dvorano. Celjska skupščina je naposled izvolila tudi novo vodstvo poverjenišva, kjer je od prejšnjih odbornikov ostal le urednik Učiteljskega tovariša Ivan Dimnik. Skupina približno 300 integralistov je takrat ustanovila društvo Edinstvo, v UJU pa so vstopili člani Slomškove zveze, ki je ostala poslej le kulturno društvo.⁴⁰

Deklaracija izhaja iz spoznanja, da nazorska in politična enotnost nista realni, toda učiteljski stan ima skupne duhovne, socialne in pravne interese; zato obsoja dotedanjo stanovsko politiko UJU ter se zavzema za enotno stanovsko organizacijo, kjer bodi zajamčena svoboda mišljenja in vesti, medsebojna strpnost in izključeno sleherni duhovno nasilje. Zavzema se za depolitizacijo šolstva, za učiteljstvo v službi vsega naroda. Odklanja politično varuštvo nad učiteljstvom, hlapčevanje, strankam in minljivim režimom. Svoje cilje bo učiteljstvo dosegalo le v depolitizirani šoli, z enotno demokratično stanovsko organizacijo ter z značajnostjo, z nesebičnim tovarištvom, kot skupina moralno visoko stoječih ljudi, ki se ne prodajajo za skledo leče. Deklaracija je bila sprejeta v ugodnem trenutku. Prosvetni minister Stjepan Radić in načelnik prosvetnega oddelka za Slovenijo dr. Dragotin Lončar sta poudarjala podobno stališče, naj služi učitelj narodu, ne strankam.

Kako živo je deklaracija zajela in razgibala slovensko učiteljstvo, priča kratkotrajnost režimskih društev Edinstvo, ki so se razšla že februarja 1928, njihovi člani pa se vrnili v UJU. Deklaracijo so odobraval tudi nekateri orjunaši, čeprav jo je Orjuna ocenila kot nevarno za »narodno misel«.

Klerikalcev je bilo med slovenskim učiteljstvom vedno malo.⁴¹ Večina je bila liberalnih nazorov ter je prva leta Jugoslavije iskreno vzgajala mladino dinastično ter v duhu »narodnega in državnega edinstva«. Gibanja časa, izvirajoča iz nerešenih nacionalnih odnosov med narodi Jugoslavije ter iz bolj ali manj stalne socialne krize ene od gospodarsko najslabše razvitih držav v Evropi, so osvajala predvsem mlajše: tako prva leta zlasti integralno jugoslovanska, »red« obetajoča Orjuna, od deklaracije dalje pa vse bolj in vse trajneje levičarstvo.

Slovensko učiteljstvo na burne spremembe časa idejno — razen posameznikov — ni bilo pripravljeno: da bi namreč vzgajalo mladino res za prihodnost in dejavno posegalo v tokove javnega življenja. Za tovariši iz Primorja in Istre, preizkušenimi v protifašističnem boju, je vidno zaostajalo. Potreba po znanstveno utemeljeni družbeni in kulturnopolitični izobrazbi in vzgoji je postajala vse bolj očitna. Zato sta Hreščak in Pahor, organizatorja samoizobraževanja učiteljstva v Primorju že pred prvo svetovno vojno, a zlasti prva leta pod Italijo, dala tudi zdaj (1927) pobudo za podoben podvig. Celjska deklaracija je tako dobila tehten del ustrezne vsebine.

Tudi vlogi sta si Hreščak in Pahor razdelila podobno kakor nekoč. Potrebo po družboslovni izobrazbi in družbenem osveščanju učiteljstva je utemeljil Hreščak (v referatu Naš gospodarski položaj na VII. pokrajinski skupščini slovenske sekcije UJU v Kranju od 5. do 7. julija 1927), Pahor pa je ob isti priložnosti poudaril nalogo učiteljstva, da posreduje med mislijo in njeno uporabo. Pozval je »poverjeništvu«, naj prireja pedagoško-socialne tečaje, okrajna društva naj organizirajo izobraževalne krožke, kmetijske nadaljevalne šole in gospodinjski tečaji naj vzgajajo mladino za kulturni in gospodarski napredek vaškega prebivalstva, učiteljstvo pa naj se zanje usposablja.

³⁹ Izvirnik Mencinovega govora hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

⁴⁰ Poročilo o celjski skupščini. Učiteljski tovariš, 4. avgusta 1926.

⁴¹ J. Pahor navaja (gl. ta zbornik, str. . . .), da je imela Zaveza avstrijskih učiteljskih društev leta 1908 1852 članov, Slomškova zveza pa s kateheti vred le 108. Klerikalni oblasti na Kranjskem je sicer uspelo spraviti nato do leta 1912 kar polovico med »krščansko misleče« v Slomškovo zvezo (s 25 % draginjsko doklado!), vsi ti pa so se leta 1918 vrnili k liberalcem. Leta 1924 so klerikalci na vladi uprizorili veliko premeščanje tistih, ki jim niso upognili hrbtov. Liberalci pa so vrnili klerikalnim učiteljem milo za drago, ko je postal prosvetni minister demokrat Svetozar Pribičević. Takrat je Slomškova zveza javno (v Slovincu) predlagala »nekrščanskemu učiteljstvu«, naj se glede preganjanja učiteljev obe organizaciji odrečeta sodelovanju z njunima strankama (SLS in JDS).

Kranjska skupščina je Hreščakovo in Pahorjevo zamisel sprejela, poverjeništvu pa je uspelo prirediti v Ljubljani že konec avgusta I. pedagoško-socialni tečaj (od treh predvidenih). Seveda nemalo po zaslugi obeh pobudnikov. Namen predvidenih tečajev je z uvodnim referatom v I. tečaj (Organizacija učiteljske samoizobrazbe, Popotnik 1927/28, str. 46—53) razložil Hreščak. Naglasil je potrebo po »skupni ideologiji«, ki naj izvira iz razmer in potreb najširših ljudskih slojev, saj bo učiteljstvo le tako prispevalo k napredku vsega naroda. Pahor pa je v predavanju O nravni vzgoji (Popotnik 1927/28, str. 162, 188, 218) poudaril potrebo po tej vzgoji, ki jo v šolah vse bolj izriva golo pridobivanje celo nekoristnega znanja, in naglasil nravni pomen vzgoje k delu in učenja z delom, pomen razvijanja otroških nagnjenj in zanimanj ter kulturno nujno, da starši, zlasti matere s pomočjo učiteljev doumejo nravne ideale vzgoje, to je stremljenje k popolnemu telesnemu, duševnemu in čustvenemu razvoju mladine v skladnosti med skupnimi in osebnimi koristmi.

Razen Hreščaka in Pahorja so nastopili še tile predavatelji: J. Dolgan O delovni šoli, J. Ahtikova, M. Umbergerjeva in M. Dolganova O izobrazbi učiteljice s posebnim oziroma na njeno izvenšolsko delovanje ter Sušnikova O kmetijsko-gospodinjskih tečajih. — Tečaja se je redno udeleževalo okrog 170 učiteljev in učiteljic iz večine društev (razen iz treh)⁴²

Prvi samoizobraževalni tečaj je dal tudi pobudo za delo študijskih krožkov, osrednji izobraževalni odbor s Hreščakom na čelu pa je izdelal in izdal navodila za njihovo delovanje.

Po prihodu v Ljubljano jeseni 1927 — takrat je končal roman *Serenissima* — se je Pahor v zvezi z gibanjem učiteljstva za neodvisnost in za reformo šolstva spet posvečal publicistiki. Članke je objavljaval v Učiteljskem tovarišu in sodeloval v Popotniku, ki je takrat odprl rubriko Učiteljsko samoizobraževanje. Za študijske krožke je Pahor napisal poljudno knjižico *Iz družboslovja*, ki je izšla leta 1928 kot II. zvezek Izobraževalne knjižnice Poverjeništvu UJU v Ljubljani.⁴³ Napisana je v duhu zgodovinskega materializma z vero v napredek človeške kulture in civilizacije, v humanistični pomen boja zoper »brezkončno in nevarno... uveljavljanje poedincev« (stran 11); z zahtevo, da znanost služi koristim najširših delovnih množic, tako tudi socialna pedagogika in umetnost, ki dobi »pravi pomen« šele takrat, ko se »dvigne prek individualnega k idealom človeške skupnosti«.⁴⁴

S Pahorjevim prihodom jeseni 1927 v Ljubljano se je delo UJU začelo lepo razraščati. Po pričevanju tovarišev iz učiteljske organizacije (prof. Venčeslav Čopič, Miroslav Kokolj, Fr. Ostanek) je bil duša prizadevanj za ostvareitev idej celjske deklaracije. Že leta 1928 je bilo od 128 zasnovanih krožkov okrog 110 aktivnih. Zaživela so okrajna učiteljska društva. Po prizadevanju Poldke Kosove ustanovljen, je začel delovati Pokret učiteljic. Leta 1928 so ustanovili na pobudo Oskarja Hudalesa, predvsem pa s prizadevanjem J. Pahorja Mladinsko matico; Pahor je bil njen prvi tajnik in mu gre tudi zasluga za izbor kvalitetnih del, napisanih v naprednem duhu,⁴⁵ dal je pobudo, da je Mladinska matica začela izdajati mesečnik *Naš rod* (1929—1944), izvrsten mladinski list, ki ga je urejal Josip Ribičič.

Poverjeniki Mladinske matice, hkrati organizacijska mreža privrženecv deklaracije, so za njeno tretjo knjižno zbirko (1930) zbrali že 17.651, za *Naš rod* pa do konca leta 1929 kar 41.000 naročnikov. To je bil za takratne razmere izreden uspeh.

Tako je Hreščaku, Pahorju, Kosovi, Ribičiču in drugim pregnancem iz Primorja uspelo kljub nasprotovanju reakcije uresničiti nekatere zamisli, ki so bile

⁴² J. Pahor Samoizobraževalni tečaj v Ljubljani (od 25. do 30. avgusta 1927). Popotnik 1927/28, str. 44—45.

⁴³ Pahor omenja da je avtor te knjižice... v razpravi, objavljeni v tem zborniku (str. ...). Avtor I. zv. Izobraževalne knjižnice Liberalizem je Alojz Hreščak. Obe knjižici hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

⁴⁴ Pahorjeva knjižica *Iz družboslovja* vsebuje tale poglavja: 1. Iz zgodovine družboslovja. 2. Družba, 3. Prvotna človeška družba. 4. Država. 5. Kulturni krogi. 6. Diferenciacija. 7. Produktivski proces. 8. Ljudska higiena. 9. Etika. 10. Rodbina. 11. Gospodarstvo, delo. 12. Znanost, umetnost.

⁴⁵ Na Pahorjevo delo v Mladinski matici opozarja prof. V. Čopič v pismu IZDG 28. januarja 1970. — V prvem odboru Mladinske matice je bil tudi Alojz Hreščak. Izdajala je po 3 oziroma 4 knjige na leto. Med njimi je izšla npr. tudi poljudnoznanstvena pripoved Edvarda Kardelja *Potovanje skozi čas (1834)*, »oris gospodarske zgodovine za mlade ljudi«.

pod Italijo, tudi pred letom 1926, neuresničljive. Spričo drugačnih razmer pa seveda niso dosegli tolikšne idejne in akcijske enotnosti učiteljstva kakor v Primorju in Istri v protifašističnem boju za ohranitev slovenskih šol in slovenstva sploh.

Z vstopom članov Slomškove zveze leta 1927 in z vrnitvijo privrženecv Edinosti februarja 1928 v UJU kot skupno strokovno (sindikavno) organizacijo se je okrepljen položaj konservativcev v društvu. Zaostrovala so se idejna nasprotja. Do prvega vidnejšega spopada se prišlo poleti 1928 s polemiko med A. Ostercem, zagovornikom individualne psihologije in psihoanalize brez posluha za vpliv okolja na otroka, in urednikom Učiteljske Iskre Dragišo Mihajlovičem (voditeljem srbskih učiteljev marksistov), ki je že na skupščini v Kranju pozdravil celjsko deklaracijo kot smer za vse jugoslovansko učiteljstvo. Do podobnega spopada je prišlo ob II. počitniškem tečaju (od 20. do 25. avgusta 1928) v Ljubljani v razpravi o nastopu Leona Pibrovca. »Pedagogi« (to je konservativni »evolucionisti«) so poudarili metodске odlike Pibrovčevega nastopa, privrženca deklaracije Stane Žagar^{45a} in Avgust Šuligoj pa sta grajala v njegovi zamisli pouka in vzgoje pomanjkanje družboslovnega momenta. Toda takrat so med učitelji že krožila namigovanja, da družboslovna smer vzgoje vodi v »komunizem«. Zato ni čudno, če je bilo tretji dan tečaja sprejeto za veljavno evolucijsko načelo, čeprav število pripadnikov družboslovne smeri ni bilo več majhno.

S šestojanuarsko diktaturo je samovolja nazadnjaških voditeljev poverjenišтва postala režimska odlika. V takih razmerah so tekle priprave za III. pedagoško-socialni tečaj. Poverjenišтво je sklenilo, da mora biti pri vsakem predavanju navzoč član vodstva (seveda zato, da se onemogoči svobodna razprava), in odločilo, da morajo biti tečaji v prihodnje praktični. Nasprotja med privrženeci deklaracije in poverjeništvom so se s tem stopnjevala. Na IX. skupščini slovenske sekcije UJU (od 19. do 21. julija 1929 v Ljubljani so izbruhnila, oziroma delno že v pripravah nanjo. Tako je predsednik ljubljanskega društva preprečil izvolitev J. Pahorja za delegata in samovoljno postavil drugega. Iz protesta zoper nedemokratsko obnašanje poverjenišтва je izstopilo marenberško društvo, pobudnik celjske deklaracije.

Na skupščini je poverjenišтво doživelo uničujočo kritiko. Delegata celjskega okrajnega društva Jože Gosak in Franjo Roš sta mu očitala, da se ni prizadvalo za izboljšanje gmočnih razmer učiteljstva in nezavidnega položaja kontraktualcev-pregnancev iz Primorja. Kritiko celotnega delovanja vodstva pa je v imenu privrženecv deklaracije prebral Ljudevit Taučar. Avtor te kritike J. Pahor je očital vodstvu predvsem dvoje: neupoštevanje sklepov skupščin in nedopustno klavrnost Učiteljskega tovariša. Grajal je, da vodstvo ni upoštevalo ne celjske deklaracije ne sklepov obeh zadnjih skupščin: kranjske (1927) in celjske (1928). Klavrno režimsko politiko vodstva je še nazorneje dokazal na Učiteljskem tovarišu, ki je kot sindikalno glasilo namerno molčalo o gmočnih težavah učiteljstva in šol, o zdravstvenih potrebah učencev, o pomanjkljivih učiteljskih knjižnicah in celo o novem šolskem zakonu, poročila o delu učiteljskih društev pa spravljalo v predal, čeprav bi jih bilo dolžno objavljati že po poslovniku poverjenišтва. Namesto da bi se kot stanovsko glasilo borilo za pravice učiteljskega stanu in za boljše šolstvo, je branilo položaje samovoljnih »voditeljev«. Zato je postavil v imenu opozicije tele zahteve: v ožji sosvet naj izvolijo tovariše, ki uživajo med učiteljstvom ugled, brezpogojno naj spoštujejo sklepe skupščin, urede naj nezdrave razmere v Učiteljski tiskarni, Popotnika naj iz pedagoške revije razširijo v glasilo za splošno izobraževanje učiteljstva, še zlasti pa morajo upoštevati kritiko Učiteljskega tovariša, ki mora dosledno izražati osnovna načela in naloge učiteljske organizacije, duha celjske deklaracije. Da se to zajamči, je Stane Žagar predlagal v predvideni uredniški odbor k Josipu Ribičiču in Ančki Lebarjevi še Jožeta Pahorja. Kljub protestu poverjenika Andreja Skulja je skupščina Pahorja izvolila s 43 glasovi proti 32. Urednik je ostal Ivan Dimnik, čeprav je po štetju Staneta Žagarja dobil le 38 od 105 glasov (po uradnem zapisniku pa je glasovalo proti le 22 delegatov). Reakcionarno vodstvo skupščine je s kandidatne liste za novo upravo samovoljno črtalo domenjenega kandidata Viktorja Grčarja, znanega socialista, po volitvah pa odstranilo iz odbora za samoizobraževanje privrženecv de-

^{45a} Stane Žagar, član CK KPS, eden od vodilnih organizatorjev NOB na Gorenjskem, padel leta 1942, narodni heroj. — Avgust Šuligoj, zborovodja pevskega zbora Trboveljski slavčki; ta doslej najboljši mladinski zbor na Slovenskem, je še eden od vidnih uspehov primorskih učiteljev pregnancev v Jugoslaviji v letih med vojnama.

klaracije: Karla Doberška, Iva Jančiča, Avgusta Šuligoja in Ernesta Tirana, ter jih nadomestilo s svojimi ljudmi. S tem je zadalo izobraževalni akciji odločilen udarec. Skratka režimovci, oprti na šestojanuarsko diktaturo, so vse bolj gazili demokratične odločitve članstva, ki jih je vsaj delno, kljub vsemu, do kraja branilo.

Po ljubljanski delegatski skupščini je Učiteljski tovariš dejansko nehal biti glasilo organizacije, postal je zgolj zagovornik samovoljne politike poverjenišva in režimske večine obeh njegovih svetov. Na skupščini izvoljeni uredniški odbor je poverjenišvo kratko malo prezrlo. Očitno mu je bil trn v peti Pahor. Urednik je dosledno zavračal članke privržencev deklaracije Josipa Lapajneteta, Toneta Seliškarja in Staneta Žagarja. Zavrnil je tudi kritiko delegatske skupščine, objavljal pa za privržence deklaracije žaljive članke. Ko so nekatera društva (celjsko, gornjegrajsko, kranjsko) protestirala zoper to prakso, je uredništvo odprlo rubriko In suspensio, da je navajalo naslove zavrženih člankov. Cenzuriralo je celo poročila o okrajnih zborovanjih. Kmalu se za nadaljnje pritožbe okrajnih društev ni več zmenilo.

Zoper to uredniško politiko je zlasti vztrajno nastopalo celjsko okrajno društvo. Ker Učiteljski tovariš ni ustregel zahtevi zborovanja tega društva dne 20. septembra 1929, da objavi popravke pristranskega in neresničnega poročila o ljubljanski delegatski skupščini, se njegovi delegati niso udeležili sej ožjega in širšega sosveta poverjenišva v Ljubljani 5. in 6. oktobra. Občni zbor celjskega okrajnega društva teden dni kasneje (13. oktobra) pa je izglasoval zaupnico svojim delegatom, kritikom delovanja poverjenišva. Ugotovil je, da poverjenišvo in uredništvo Učiteljskega tovariša teptata temeljna načela organizacije, in zahteval, da postane Učiteljski tovariš spet svobodno glasilo stanu in članstva v okviru zakona in načel deklaracije, kakor je bil podobno sklenil že izvršni odbor UJU v Beogradu za centralno glasilo. Celjski občni zbor je zahteval tudi odstop urednika, poverjenišvo pa se je umaknilo v navidezen kompromis: 27. novembra je podpisalo s Celjani sporazum, v katerem je privolilo v del njihovih zahtev, ki jih pa nikdar ni upoštevalo.

Vtem se je opozicija obrnila naravnost na društva. Razposlala jim je Pahorjevo, na ljubljanski delegatski skupščini po Lj. Taučarju prebrano, v Učiteljskem tovarišu pa neobjavljeno kritiko poverjenišva z dokazili o njeni upravičenosti in točnosti. S tem se je boj za neodvisnost stanu prenesel v društva. Opozicija je zahtevala, da se skliče izredna skupščina. Razmerje sil je bilo v posameznih društvih različno. Tako je bil npr. na zborovanju okraja Ljubljana-vzhod 5. oktobra izvoljen za predsednika s 74 od 89 glasov Ljudevit Taučar, ki ga je poverjenišvo sramotilo zaradi nastopa na skupščini s plačinjem. Sploh je poverjenišvo začelo simpatizerje privržencev deklaracije svariti z namigovanji, da se spuščajo v komunistično propagando. In tedaj je bil že sum o udeležbi pri tej propagandi dovolj za premestitev po službeni potrebi. V tem smislu je ožji svet po seji 3. novembra 1929 objavil izjavo, da je boj poverjenišva boj za najvišje cilje, za obstoj države, ki jo ogrožajo revolucionarni elementi tudi v učiteljskih vrstah, zato je treba opoziciji onemogočiti... protidržavno rovarjenje».

Nastalo napetost v organizaciji je skušal rešiti Josip Ribičič s člankom V razmotrivanje.⁴⁶ Predlagal je tovariško razčiščenje med nasprotniki, toda poverjenišvo se za ta predlog ni zmenilo. Hotelo je vladati samo, brez kritike in brez nadzora. Zdaj je iz ožjega sveta izstopil edini zastopnik opozicije Josip Lapajneteta, predsednik kranjskega učiteljskega društva, ki je izstop potrdilo. V pojasnilu o izstopu je Lapajneteta predlagal, da se skliče izredna skupščina in se vsi zavrjnjeni prispevki objavijo v Učiteljskem tovarišu, ki bodi poslej spet glasilo vsega članstva. Tudi za Lapajnetetov poziv se poverjenišvo ni zmenilo: zato je opozicija razposlala zaupnikom okrožnico o varovanju načel deklaracije v skladu s pravili in težnjami vsega jugoslovanskega učitelstva in s statutom državnega združenja, poudarjajoč potrebo po tovariški in depolitizirani stanovski organizaciji. Učiteljski tovariš (28. novembra 1929) je na to okrožnico odgovoril z izjavo, da gre za organizacijo v organizaciji, »ki začenja ilegalno akcijo in sabotira pozitivno delo vodstva«, toda poverjenišvo se je pripravljeno pomeniti »po legalni poti mirno in tovariško«. Na poziv Rudolfa Mencina, pobudnika deklaracije, je končno res sklicalo uredniški odbor Učiteljskega tovariša, ni pa prenehalo s cenzuro prispevkov; sklep uredniškega odbora (4. decembra 1929), da se objavijo vsi prispevki In suspensio, je izigralo z oblubo, da bo samo razumno-

⁴⁶ Učiteljski tovariš, 14. novembra 1929.

žilo vse neobjavljene članke in poročila in jih poslalo društvom, da z objavo ne bi padel ugled učiteljskega stanu. Opozicija je zdaj še zadnjič zahtevala brezpogojno depolitizacijo stanovske organizacije, tovariške in strpne odnose v njej ter sorazmerno zastopstvo vseh prepričanj v vodstvu, odsekih, v delegaciji in društvih na podlagi kandidatnih list. Toda objavo te zahteve je poverjeništvu odklonilo, delovanje opozicije pa ožigosalo za nelegalno. Kot tako je ocenilo tudi protestno vlogo člana širšega glavnega odbora UJU Josipa Lapajneteta izvršnemu odboru v Beograd z zahtevo več sto članov slovenske sekcije, da se spričo nastalih razmer skliče izredna skupščina.

Zdaj se je poverjeništvu odločilo, da opozicijo dokončno onemogoči. Na seji širšega sosveta 5. januarja 1930 v Celju je padel predlog, da se enostavno ne upošteva več, propadel pa predlog Staneta Žagarja v imenu radovljiškega društva in drugih, da se skliče izredna skupščina. Poverjeništvu se je čutilo trdno: opiralo se je na diktaturo, na preместitve »po službeni potrebi« itd. Legalne možnosti boja z njimi so bile izčrpane. Vendar tudi v teh razmerah niso vsi umolknili. O tem priča brzozavka celjskega društva z dne 2. maja 1930, ki sta jo podpisala predsednik Jože Gosak in tajnik Franjo Roš. Glasi se: »Blagovolite pred 9. majem izvajati določbe sporazuma — sicer ustavite Učiteljskega tovariša in Popotnika vsem članom društva!« Poverjeništvu je v odgovor odpovedalo sporazum s Celjani, češ da mu niso predložili odobrenega prepisa zapisnika. Celjsko okrajno društvo je nato izstopilo.

V začetku 1930 je poverjeništvu poseglo prek svojih pomočnikov tudi v pedagoško revijo Popotnik. Motila jih je npr. Zgečeva polutopična misel o »ustvarjanju nove družbe« z oblikovanjem novega človeka, pa tudi ugotovitev Josipa Dolgana, da je »delitev učiteljstva na skupino kulturno mislečih in skupino tradicionalno mislečih važna pridobitev II. samoizobraževalnega tečaja«, in podobno.

Po vsem tem je poverjeništvu ocenilo, da je dozorel trenutek zadnjega udarca po opoziciji. Kot pripravo nanj je Učiteljski tovariš prinesel članek, da so nekateri učitelji Primorci prinesli iz Italije v organizacijo način dela, primeren za razmere pod fašizmom, a nevaran za Jugoslavijo.⁴⁷ Hkrati je nekdo javil upravi ljubljanske policije, da sta Alojz Hreščak in Jože Pahor nedavno vodila sestanek skupine učiteljev komunistov na Kumu (čeprav sploh tam nista bila, bili pa so nekateri drugi levičarji, med njimi Stane Žagar). Na podlagi omenjene ovadbe so ju 13. marca 1930 aretirali. Ker niso pri hišni preiskavi in preiskavi v šoli našli nič sumljivega in jima med zasliševanjem niso mogli dokazati nič nezakonitega, so ju po treh dneh izpustili. Toda ostala sta pod policijskim nadzorstvom.

Na namig policije se je nato Pahor moral umakniti kot podpredsednik Organizacije jugoslovanskih emigrantov, ki jo je leta 1927 pomagal ustanoviti in je združevala vse pregnance fašističnega terorja, tudi člane KP Italije. To je Pahor rad storil, saj so po uvedbi šestojanuarske diktature tudi v tej organizaciji prevladali nasprotniki komunistov.

Na banski upravi so takrat pripravljali preместitve vrste primorskih učiteljev. Pahor bi moral z osnovne šole v Spodnji Šiški, kjer je služboval od leta 1929 dalje, k Sv. Lovrencu na Dravskem polju. Te preместitve je preprečil predsednik Organizacije jugoslovanskih emigrantov dr. Ivan Marija Čok, ki je Pahorja cenil, čeprav je bil sam nacionalist. Čok je pri načelniku prosvetnega oddelka banke uprave dr. Dragotinu Lončarju uspel z opozorilom, da je videl v Beogradu v notranjem ministrstvu zoper Pahorja »gnusno ovadbo« — v Ljubljani na prosvetnem oddelku pa se je prepričal ob dokumentih, da je uprizorilo gonjo zoper učitelje Primorce — poverjeništvu samo.⁴⁸

Hreščakova in Pahorjeva zamisel samoizobraževanja učiteljstva je zadela na odpor reakcije in organizaciji, ki je v poudarjanju študija sociologije videla komunistično nevarnost. Resna strokovna kritika pomena študija sociologije ni zanimala, opozarjala pa je tudi na samoumevno potrebo študija psihologije in pedagogike. Tako zlasti dr. F. Zgeč v predavanju na III. samoizobraževalnem tečaju Smer in organizacija izobraževalnega dela za prihodnja leta (Popotnik 1929/30), ki ni le sinteza nasprotujočih se stališč, ampak tudi poudarek na misli, naj bodo izhodišče samo-

⁴⁷ Podatki — življenjepisni, stran 37.

⁴⁸ Podatki — življenjepisni, str. 36—39.

izobrazbe učiteljev »resnični vzgojni problemi«, ki se javljajo »dan za dnem v šoli in zunaj nje« pri njihovem delu, znanje pedagogike, psihologije in sociologije pa sredstvo za uspešno reševanje teh problemov.

R. Mencin je pojmoval depolitizacijo učiteljskega stanu dosledno nevtralnno, sindikalno enotno učiteljsko organizacijo pa samo po sebi kot politični dejavnik. Hreščak in Pahor pa sta imela nedvomno tudi težnje širiti socialistične ideje. Izobraževalna akcija je marsikomu razkrinkala pritlikavost takratnega strankarstva ter mu obrnila poglede k vzgojnim in občenanrodnim vprašanjem. Za šestojanuarske diktature, ki je onemogočila izvajanje demokratičnih načel deklaracije, je učiteljstvo vse bolj kritično ocenjevalo tudi »državno in narodno edinstvo«, vodstvo pa ga je znova sprejelo v program. Skoro docela je nehalo zmerjanje učiteljstva po listih in tudi stara mržnja med liberalci in klerikalci je v skupnem društvu domala izginila. Prav temu dejstvu gre hvala, da se tudi klerikalno učiteljstvo ni udinjalo okupatorju in je prestalo preizkušnje z redkimi izjemami častno.

Šestojanuarska diktatura je Pahorjeve in Hreščakove načrte z učiteljsko organizacijo za nekaj let pokopala. Njuno delo se je nadaljevalo v manjši meri s *Klubom prijateljev vaše kulture*, ki sta ga idejno usmerjala Hreščak (ta je imel 10. aprila 1934 na ustanovnem sestanku glavno poročilo) in Jože Jurančič, ter s širšim, idejno in političnovzgojno vplivnejšim »učiteljskim pokretom« (1936)—(1941), ki pa sovpada že z ljudskofrontnim gibanjem na Slovenskem.⁴⁹

Kljub uredniškemu in časnikarskemu delu ter neugodnim gmotnim in surovim političnim razmeram je Pahor napisal v dvajsetih letih dva obsežna romana: *Medvladje* in *Serenissima*.

V *Medvladju* (Socialna matica, Trst 1923) prikazuje ob usodah dveh družin, meščanske in proletarske, ter z njima povezanih oseb, ki dopolnjujejo podobo takratne slovenske družbe v Primorju, čas med zlomom italijanske vojske pri Kobaridu (1917) in italijansko zasedbo Primorja. *Medvladje* je po sodbi Frana Albrehta v Ljubljanskem zvonu 1925 »pomemben in dragocen dokument«, zrasel iz čustvovanja pisatelja in časa in iz socialističnih nazorov, ni pa »polnovredna umetnina«.⁵⁰

Misel na zgodovinski roman *Serenissima* (Ljubljanski zvon 1928, 1929, v knjižni obliki 1954, srbski prevod 1958) je Pahorju vzklikala leta 1922 ob prvem obisku Benetk. Ob blišču palač, zlasti dožev, in ob predstavah grozot v beneških mučilnicah se je živo zavedel, da je to bogastvo zraslo iz krvavih žuljev galjotov in strtih kosti davnih slovanskih prednikov z Alp, s Krasa in z druge strani Jadrana, ki jih je bes fašistov pravkar znova skušal spraviti na galeje svojih načrtov. Roman je Pahor oblikoval iz elegičnega občutja, »kako se je v teku zgodovine Slovenec bil, kako umiral za tuje koristi in kako mu je usojeno tudi v bodoče, da bo nosil verige«. Večino obširnega besedila je napisal že v Trstu. Po umiku v Jugoslavijo je delo nadaljeval, ko mu je prijatelj Albert Širok spravil rokopis v Marenberg. Končal ga je v počitnicah 1927 v Skaručni in Ljubljani. Pri pisanju mu je bil »dober svetovalec bratranec Alojz Hreščak«. — Dejanje je postavil v zgodnjekapitalistične Benetke, v leto bitke pri Lepantu (1571). Kot pravi v življenjepisu, je skušal v »leposlovnem delu pojasniti gospodarska in socialna nasprotja v smislu historičnega materializma« in osvetliti vrsto usod od upornika Lorenza do tragičnega glavnega junaka Justa Golje, ki se v boju za tuje koristi prepozno zave svojega položaja. Kakor pri drugih delih se je Pahor tudi pri oblikovanju *Serenissime* opiral na modele. Tako je npr. v *Ameliji* idealiziral zgodaj umrlo znanko iz študentskih let v Kopru *Amelijo Valentich*, za modele nasilnikov pa ni bil v zadregi med fašisti okrog sebe.

Na natečaju Tiskovne zadruga za roman je Pahor prejel 5000 din nagrade, pol razpisane vsote, ker je odklonil predlog ocenjevalne komisije (F. Albreht, dr. F.

⁴⁹ Besedilo od 38. opombe dalje sloni, kolikor niso navedeni vmes drugi viri, na Pahorjevi, v tem zborniku objavljeni razpravi *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost*. — Glej tudi študijski načrt za kompleksno temo *Nastajanje in razvoj ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem*, str. 112—118, to je 18. poglavje: *Slovensko napredno učiteljstvo med obema vojnama* (sestavil podpisani). Študijski načrt hranijo arhiv IZDG, knjižnica inštituta za sociologijo pri univerzi v Ljubljani in NUK.

⁵⁰ »Podatki — življenjepiski,« str. 12—17. — *Medvladje* je bilo stavljeno delno v času, ko je bil Pahor zaprt v tržaškem zaporu Coroneo. Knjiga je že dolgo redkost, v Primorju so jo plenili fašisti, v Jugoslavijo pa je prišlo ob izidu le 250 primerkov (po avtobiografiji).

Kidrič, dr. Ivan Prijatelj), naj Just Golja na koncu pobegne domov. Po Pahorju to ne bi bilo v skladu z elegično zasnovno romana, ki bi mu tako dal tudi »nacionalistično tendenco«.⁵¹

Po »ahasverskem in proletarskem življenju« se je Pahor, star 42 let (1930), oženil in se v letih do druge vojne posvečal mimo šole skoro samo še literaturi.⁵²

Na šoli v Spornji Šiški je ostal do leta 1936,⁵³ ko je bil sprejet na poskusno delovno šolo Ljubljana-Bežigrad, edino te vrste v Sloveniji. Organizirana je bila v duhu reformnih prizadevanj srbskih pedagogov Dragoljuba Brankovića in Todorja Lilića, da razvija samostojnost in kritičnost učencev. Skratka v duhu pedagoške smeri, ki je Pahorja mikala. Že kot učitelja v Sežani in urednika Učiteljskega lista v Trstu. Dela na poskusni šoli ter ustreznega pedagoškega in didaktičnega študija se je lotil po lastnih besedah »s prepričanjem in vnemo«. Okupacija je, žal, ta potrebni in obetajoči poskus ukinila.⁵⁴

V tridesetih letih je Pahor napisal tri večja leposlovna dela: socialno dramo Viničarji (1931), mladinski roman Otrok črnega rodu (1932) in zgodovinski roman Matija Gorjan (1937).

Prvo dramo (iz leta 1924) je uničil. Že prej in pozneje se je poglobljajl v dramaturgijo. K pisanju *Viničarjev* ga je spodbudil neki članek o obupnih razmerah viničarjev na Štajerskem, ki so bili takrat najnižji sloj vaškega proletariata, zamisel konflikta pa se mu je porodila ob pogovorih z nekim znancem v Marenbergu, ki se je bil hudo sprl s svojim očetom — brezobzirnim izkoriščevalcem. Tako se tudi Andro v drami obrne v viničarji proti očetu. Spopad se konča z dvema ubojema: očetovi plačanci ubijejo v tepežu viničarskega sina Lenarta, Androvega prijatelja, Andro pa očetovega zaupnika oskrbnika Anžurja. V letih 1931—1937 je SNG v Ljubljani Viničarje dalo trikrat na repertoar. Uprizorjeni pa so bili šele 28. septembra 1937 na pobudo upravnika Otona Župančiča. Kritiki v dnevnem tisku (Ludvik Mrzel, Fran Govekar in zlasti France Koblar) so uprizoritev in dramo pohvalili. — V knjigi je izšla leta 1951 z nekoliko razširjenim 5. dejanjem (po nasvetu kritikov) in z uvodom dr. Bratka Krefta,⁵⁵ ki poudarja Pahorjevo misel, upodobljeno v tej drami, da prinaša družbeno življenje brez npravnosti nujno tragične spopade.

Naslednje leto (1932) je Pahor napisal po modelih prulskih in šišenskih šolarjev mladinski roman *Otrok črnega rodu*, ki je lahko izšel šele 1947. leta (pri Mladinski knjigi). Bil je trikrat ponatisnjen: 1957. leta pri založbi Lipa, 1965. ter 1967. leta pa znova pri MK, obakrat v zbirki Moja knjižnica z uvodom Bogomila Gerlanca.

Leta 1933 je Pahor začel preučevati gradivo za roman o vseslovenskem kmečkemuntu leta 1515. Predelal je Engelsovo delo Zadnja kmečka vojna, Zimmermannovo Geschichte des grossen Bauernkrieges, pregledal Vvalvazorja, Dimitzevo Geschichte Kraains ter vse razprave in članke, objavljenje o kmečkih uporih v Ljubljanskem zvonu. V Narodnem muzeju v Ljubljani je preučeval dokumente, ki pričajo o dogodkih slovensko-hrvaškega punta leta 1573. Predvsem pa se je oprl na razpravo Fr. M. Mayerja Der innerösterreichische Bauernkrieg des Jahres 1515, objavljeno že leta 1884 v Arhivu za avstrijsko zgodovino (Archiv für österreichische Geschichte). Zgodovinske osebe je posnel po ohranjenih opisih, upornike (o njih dokumenti molče) pa je opisal po kmetih in delavcih, ki je bil z njimi politično povezan v Slovenskem primorju. V liku Punčuha je upodobil Antona Germeka, predsednika Zveze slovenskih učiteljskih društev v Italiji. — Misel na ljudski upor v Justu Golji (v romanu Se-

⁵¹ Podatki — življenjepisni, str. 21—31.

⁵² Zadnja leta pred vojno je bil Pahor tajnik Društva slovenskih književnikov (Dopolnilo k življenjepisju za čas 1926—1941, napisano dne 5. januarja 1952 (v nadaljnjem besedilu Dopolnilo k življenjepisju); hrani ACK ZKS.

⁵³ To leto je ljubljanska policija prijavila Pahorja prosvetnemu ministrstvu in vojaški oblasti v Beograd kot levičarja, vendar brez prijemljivih dokazov. Ovadba se je končala brez posledic, ko je Pahor »poluradni napad« klerikalnega publicista Frana Erjavca, šolskega referenta za Slovenijo v Beogradu, čes da je »protidržaven element«, odbil z opozorilom na njuna srečanja neposredno po vojni, ko je bil tudi Erjavec še »rdeč«. Na to mu je Erjavec obljubil, da bodo spisi proti njemu »izginili« iz ministrstva. Kaže, da je besedo držal (Dopolnilo k življenjepisju).

⁵⁴ Podatki — življenjepisni str. 62—63.

⁵⁵ Podatki — življenjepisni str. 39—44.

⁵⁶ Podatki — življenjepisni, str. 44—46.

renissima) šele dozoreva, roman *Matija Gorjan* pa prikazuje dotlej največji boj slovenskega ljudstva za osvoboditev. V marsičem je tudi podoba razmer in časa, ko je roman izšel na večer pred osvobodilno vojno (1940).⁵⁷ Že pod okupacijo je Pahor prejel zanj nagrado banske uprave (2000 lir), toda okupator ga je kmalu nato ukazal zapleniti. Druga izdaja je izšla leta 1946 z avtorjevo uvodno besedo pri Gregorčičevi založbi v Trstu. Deset let kasneje je izhajal v ponatisu v clevelandskem listu Enakopravnost.

Med vsemi Pahorjevimi knjigami je Matija Gorjan zbudil največ zanimanja in pohval. Andrej Budal je v Ljubljanskem zvonu podčrtal avtorjevo nepristransko opisovanje ljudi in razmer, tudi fevdalcev; F. Jesenovec je v Slovincu označil delo »kot lep prispevek slovenski epiki v smislu Levstikovih napotil pisateljem v Popotovanju od Litije do Čateža«, Božidar Borko pa ga je v Jutru (3. avgusta 1940) uvrstil »med naše najboljše zgodovinske romane...« in poudaril »stične točke z našimi vročimi časi, ko se prav tako bije v glavah in srcih, v socialnem in političnem življenju še nekončana borba med starimi in novimi oblikami narodnega in družbenega življenja...«. Podobno še nekateri priložnostni kritiki, le Lino Legiša se ni mogel ogreti zanj (Dejanje 1940), dr. Ivan Pregelj pa je Pahorju odrekal v Mentorju talent, da »bi pisal zgodovinske romane«.⁵⁸

Maja 1941 je Poldka Kosova po naročilu OF pozvala Pahorja, da organizira ljubljansko učiteljsko Poziv je odklonil, češ da spričo policijskega nadzorstva in odpora ljubljanskih učiteljev nacionalistov do njega ne bi uspel. Vendar se je sam takoj povezal z OF v učiteljskem aktivu na bežigarajski osnovni šoli in ga skupaj z Miroslavom Zorom tudi vodil. V mestnem šolskem odboru OF je bil povezan s Poldko Kosovo, Venčeslavom Čopičem, Josipom Dolganom, Vilkom Menardom, Josipom Ribičičem in z drugimi, kot pisatelj pa s Franom Albrehtom, Vladimirjem Bartolom, Tonetom Čufarjem, Miletom Klopčičem, Lojzom Kraigherjem, dr. Mesesnelom, Miro Miheličevom, Tonetom Seliškarjem in še z drugimi (skupaj po obeh linijah približno s 30 pripadniki osvobodilnega gibanja).⁵⁹

Ko so fašisti zaprli Josipa Ribičiča, je Pahor prevzel z dovoljenjem OF urejanje mladinskega lista *Naš rod* (1942/43, 1943/44).

Malo pred aretacijo je postal član matičnega odbora kulturnih delavcev.⁶⁰ Ravnatelj Slovenskega šolskega muzeja France Ostanek se spominja Pahorjevega obvestila 1. februarja 1945 o namigu policijskega svetnika dr. Vladimirja Kanteta, da jima preti aretacija. Ker nista našla zanesljive možnosti za umik, sta se znašla z vrsto drugih pripadnikov OF v zaporu v ljubljanski delavnici.⁶¹ Med tri mesece trajajočim zasliševanjem in mučenjem je Pahorja najhuje zadelo dvakratno obešanje dr. Vladimirja Kanteta, ki je bil pred leti njegov učenec na osnovni šoli v Sežani.⁶² Osvoboditev je dočakal Pahor v delovnem taborišču v Ribnici, kamor so ga spravili z drugimi zaporniki vred 5. maja.⁶³

⁵⁷ Pahor je roman predložil Slovenski matici konec leta 1937. Po nasvetu obeh recenzentov, Frana Albrehta in Franceta Koblarja, je skrajšal besedilo za približno 35 strani. — V pismu F. Koblarju 23. avgusta 1939 piše Pahor podrobneje o krajšavah, o liku Matije Gorjana in o tem, da je »umetnost nekaka oblikovana etika«, v pismu odboru Slovenske matice 29. avgusta 1938 pa, kako je delo zasnoval.

⁵⁸ Podatki — življenjepisni, str. 46–62.

⁵⁹ Dopolnilo k življenjepisni.

⁶⁰ Podatki — življenjepisni, stran 66.

⁶¹ Ostanek so aretirali 3., Pahorja 7. februarja 1945 (Podatki — življenjepisni, stran 66). Ostanek s Pahorjem ni bil povezan le v ilegalni OF, ampak tudi v zaporu in taborišču; bil mu je, živčno in tešeno izčrpanemu, ves čas v oporo in pomoč (po izjavi podpisaneu).

⁶² Dr. Vladimir Kante je bil sin sežanskega šolskega nadzornika M. Kanteta ki mu je uspelo Pahorja zadržati ves čas prve svetovne vojne v Sežani. — Dvakratno obešanje dr. Kanteta (prvič se je prhka vrv odtrgala) na dvorišču prisilne delavnice so Pahor in drugi zaporniki videli iz sob, kjer so bili zaprti. Pahor je opisal to barbarsko početje v članku Spominu Vladimirja Kanteta (Slovenski Jadran 1952, št. 8), leta 1946 pa v tržaškem Ljudskem tedniku pod naslovom Obletnica smrti dr. Vladimirja Kanteta.

⁶³ Podatki—življenjepisni, stran 66.— Datum prihoda v Ribnico je povedal podpisaneu F. Ostanek.

Po osvoboditvi se je Pahor prostovoljno javil v Trst. PNOO ga je 27. maja 1945 imenoval za referenta za šolske knjige. Skoro dvajset let po ukinitvi slovenskih šol in zaradi uničevanja slovenskih knjig v Primorju je bilo treba začeti seveda znova, zato je Pahor najprej takoj sestavil začetnico *Naša beseda*.

Organiziral je po vojni ustanovljeno Gregorčičevo založbo in bil njen urednik. Uredil je *prvi povojni koledar za primorske Slovence* (za leto 1946) in za isto založbo tudi knjižico *Táko je bilo trpljenje* (1946), spise in risbe »skrbi in strahu, obupa in upanja, trpljenja in žalosti, požrtvovalnosti in borbenosti« primorskih in tržaških otrok, »ki so doživeli in preživeli strahote svetovne vojne«.⁶⁴

Pomagal je obnovljati po fašistih prepovedana prosvetna društva in bil prvi predsednik Slovenske prosvetne zveze za Primorje in Trst. Urejal je tudi njeno glasilo *Vestnik*... (od 7. novembra 1945 do 6. maja 1947).

Sodeloval je pri Primorskem dnevniku: kot urednik mladinske priloge *Mlado jutro* in s prispevki v kulturno rubriko, ter pri Ljudskem tedniku. V reviji *Razgledi* je pisal poročila o predstavah SNG v Trstu. Povrh je predaval redno vsak teden v tržaškem radiu o slovenskem jeziku in slovstvu (96 lekcij), nič manj pogosto pa tudi v primorskih prosvetnih društvih in drugod.

Po dveh letih, ki sta bili, kot pravi v avtobiografiji, »najnapornejši v življenju« in je postalo jasno, da Trst ne bo naš, se je vrnil v Ljubljano k družini in odšel bolehen v pokoj.⁶⁵

Večino biografskega romana o Josipu Jurčiču *Pot desetega brata* je Pahor napisal med vojno, 9. poglavlje marca 1945 v zaporu. Končal ga je 22. julija 1948, dobro leto po vrnitvi iz Trsta.

Jurčič je Pahorja zamikal ob pisanju naročenega predgovora k povesti *Jurij Kozjak*, slovenski janičar, v izdaji Učiteljske tiskarne (1944). Ze takrat je napisal daljši prikaz Jurčičevega življenja in dela, toda na željo založbe ga je skrajšal na dve strani (objavljen je brez podpisa).

Jurčič je Pahorja zamikal zaradi podobne usode. Oba sta zrastle iz revnih razmer. Pahorjev oče je bil dninar, mati šolska snažilka. Čeprav je kmalu odpravila, je sinu s pritrgovanjem omogočila študij. Oba, Jurčič in Pahor, sta živelja v razmerah, ki so občutno ovirale njuno književno delo. Ponovno sta se izčrpala od pomanjkanja in dela znašla na robu svojih moči. Jurčič je umrl za jetiko v najboljših moških letih. Oba sta kot politična delavca, novinarja in pisatelja prihajala navzkriž z reakcijo svojega časa, vendar sta kljub vsemu vztrajala v boju za družbene napredne cilje, v katerem sta sodelovala od mladih let.

Za roman o Jurčiču je Pahor preučil mimo Jurčičevih del vso dotedanjo literaturo o njem in zlasti dotleje neupoštevano arhivsko gradivo, pa tudi Jurčičevo časni-karsko delo in politične razmere njegovega časa. Po pismih Johane Ottove in Marije Schwentnerjeve je zasnoval ljubezensko zgodbo, vpogled v Jurčičevo politično in časni-karsko delo mu je potrdil domnevo o tradicionalnem pačenju slovenske zgodovine in književnosti v duhu cerkvenih, fevdalnih oziroma kapitalističnih koristi.⁶⁶

Izid romana je priporočil Državni založbi Slovenije dr. Anton Ocvirk. Menil je, da bo »popravljen in izčiščen prijetno in koristno čtivo«. Pahor je Ocvirkove pri-pombe upošteval, kolikor niso navzkriž z viri, ki jih je poznal bolje od recenzenta. Roman je izšel marca 1951.⁶⁷ Pohvalno ga je ocenil Boris Paternu v prvem letniku *Besede*, negativno pa M. Barbarič v Novih obzorjih (1951).⁶⁸

⁶⁴ Iz Pahorjeve uvodne besede v to knjižico. Leta 1948 je izšel podoben, a obširnejši zbornik spominov slovenke mladine na čas osvobodilnega boja *Se pomnite tovariši?* Uredil ga je Josip Ribičič. — *Ze Pozimi 1943/44* je zapisal podobne zgodbe Bogomil Gerlanc. Objavljal jih je v listih na osvobojenem ozemlju, v knjižni obliki so izšle za desetletnico kočevskega zbora (1953) pri Mladinski knjigi pod naslovom *Mladi rod Kočevske proti okupatorju*.

⁶⁵ Podatki-življenjepisni, str. 71—72.

⁶⁶ Podatki-življenjepisni, str. 66—70, 72—78.

⁶⁷ Pahor opozarja v Podatkih-življenjepisnih (stran 76) na ugled J. Jurčiča med mladostvenici zaradi poguma, ki ga je pokazal npr. ob prusko-francoski vojni 1870—71. Upravičeno vidi bistvo Jurčičeve osebnosti v njegovem pogumem in požrtvovalnem boju za napredek slovenskega ljudstva in veljavo meščanskih demokratičnih idealov.

⁶⁸ Podatkih-življenjepisnih (str. 77—78) zavrača Pahor kritiko kvasilnskega profesorja Martina Jevnikarja v goriškem Katoliškem glasu 1951, št. 51 in 52 kot zapoznel zagovor jeranovstva (oziroma milo povedano kot konservativno romantično pojmovanje naprednega romantičnega realista Jurčiča, —op. J. L.).

Pomladi 1949 je Pahor sprejel ponudbo Mladinske knjige, da prekrizari Jugoslavijo. Opažanja in vtise tega popotovanja je zapisal v knjigi *Hodil po zemlji sem naši* (1951). Za to knjigo, ki priča o začetkih povojne graditve nove Jugoslavije, je prejel Levstikovo nagrado.⁶⁹

Med osvobodilno vojno je Pahorja zlasti hudo prizadelo nasilje belih nad umetnostnim zgodovinarjem dr. Francetom Mesesnelom na Turjaku nekaj dni pred koncem vojne. Sodelovala sta v OF od zloma Italije dalje. Spominski članek je napisal že leta 1945 v Primorskem dnevniku, pozimi 1950/51 pa sestavil scenarij, ki zajema mimo usode glavnega junaka tudi z njim povezane značilne dogodke odpora v okupirani Ljubljani in reakcije nanj. V predelani obliki pod naslovom *Z jutranjim zvonom* je predložil scenarij ob 20-letnici vstaje beograjskemu filmskemu podjetju Avala in natečaju Ljudske skupščine LRS. Uspel ni nikjer.⁷⁰

Po vrnitvi iz Trsta leta 1947 je Pahor postal član rajonskega ljudskega odbora Šiška-Bežigrad in nato za obdobje dveh let tudi član mestnega ljudskega odbora. Izvolili so ga v šolski svet VIII. državne gimnazije in osnovne šole v Spodnji Šiški.⁷¹ Nekaj časa je bil tudi sekretar 7. terenske celice II. rajona. Vse te dolžnosti je opravljal z njemu lastno vestnostjo in odgovornostjo. Vendar so se krog njega kmalu spletle govorice, zaradi katerih ga je osnovna organizacija na pritisk rajonskega komiteja 17. januarja 1950 izključila. Že samo glasovanje kaže na dvomljivost tega sklepa (izključen je bil s 5:4 glasovom). Pahorjevo pritožbo zoper izključitev je kontrolna komisija CK KPS rešila čez dve leti, ko je priporočila z dopisom 2. februarja 1952 Mestnemu komiteju Ljubljana, da se izključitev razveljavi kot »neupravičena«, ker je bil »način obravnavanja... v osnovni partijski organizaciji ozekek in birokratski«. Izključitev iz KPJ je bila za Pahorja, ki je stopil v KP Italije, kot je zapisal v avtobiografiji, »v najhujšem terorju fašizma l. 1922... velik udarec, nezaslužen, krivičen«, ki zanj ni dobil zadoščenja.⁷²

Pahor je bil eden od tistih, ki sodijo, da socializem niso le politične pridobitve revolucije in deklaracije za družbeno življenje po načelih marksizma, da socializem ni le boljša življenjska raven (seveda v pravičnem razmerju za vse), ampak je menil, da bodi bistvena značilnost nove družbene ureditve prizadevanje za socialistično moralo in ravnanje po njej. Zato so ga še bolj od izključitve iz KP,⁷³ ki se zanjo dá reči, da je bila nesmiselna in krivična, boleli ne ravno redki moralno negativni pojavi naše povojne družbe, zakaj bil je dosleden borec za pravico, ki »ni poznal kompromisov, kadar je šlo za vprašanja osebne odgovornosti do etičnih vrednost«.⁷⁴

Nekatere konflikte, ki jih je prinašala pot v socializem pri nas, je skušal upodobiti v dramah V goščavju in Semena v kamenju, drugi dve drami, napisani med vojno oziroma po njej, pa obravnavata snov iz let narodnoosvobodilnega boja (Čas je dozorel, Ob miloščini). S temi dramami je Pahor žel manj uspehov kot z romani *Serenissima*, *Matija Gorjan* in *Pot desetega brata*. Res pa je, da je z njimi podobno kot Matej Bor skušal sproti upodabljati za čas značilne dramske stiske in spopade.

Drama *Čas je dozorel* prikazuje spopad med župnikom (zagrizenim moralistom) in šolskim upraviteljem v napetih razmerah bojev, med belimi in partizani. Drama SNG v Ljubljani je leta 1945 to igro odklonila. »Nekoliko popravljeno« so jo upri-

⁶⁹ Podatki-življenjepisni, str. 74.

⁷⁰ Podatki — življenjepisni stran 79, in Podatki 1963, stran 1.

⁷¹ Podatki — življenjepisni, stran 73.

⁷² Personalna mapa Jožeta Pahorja v ACK ZKS, dokumenti v zvezi z izključitvijo in črtanjem kazni. — Podatki 1963, str. 1—2.

⁷³ Jože Pahor je bil pripadnik KPI od leta 1921, član od 1922 do 1926. Tudi po umiku v Jugoslavijo je vzdrževal stike z njo. Tako je pisal v takrat že ilegalno Delo. V KPJ pa pred vojno ni vstopil, ker je bil, kot navaja po vojni v prošnji za sprejem, od prihoda čez mejo dalje stalno pod policijskim nadzorstvom. Toda ostal je zvest partijski politiki: z Alojzom Hreščakom je vodil med učitelji tako imenovano deklaracijsko gibanje, deloval je kot pisatelj in šolnik v naprednem duhu, vzdrževal stike s komunisti in se takoj leta 1941 pridružil OF. V KPJ je bil sprejet 30. avgusta 1945 po priporočilu Ivana Regenta, ki je zapisal na hrbtno stran njegove prošnje za sprejem tole: »Z njim si pridobimo dobrega in zvestega tovariša.« Partijski staž mu je bil priznan od 1922—1929 in od ponovnega sprejema dalje. (Glej personalno mapo v ACK ZKS.)

⁷⁴ Prof. Venčeslav Čopič v pismu IZDG dne 28. januarja 1970. Hrani arhiv IZDG.

zorili učitelji goriškega okraja v Ajdovščini ob 5-letnici priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji (12. junija 1952). Naslednje leto jo je Ljudska prosveta Slovenije izdala v Knjižnici ljudskih igér s pisateljevim posvetilom: Spominu prosvetnih delavcev, ki so dali življenje za osvoboditev v letih trpljenja.⁷⁵

Pod vtisom razmer v kmetijskih zadrugah, kjer so skušali zavladati premožnejši kmetje (Pahor se je neposredno poučil o razmerah v zadrugi Arja vas pri Žalcu), in svoje prizadetosti zaradi izključitve iz ZK je napisal dramo *V goščavju* (prvotno *Na sejmišču*). Konflikt v zadrugi se prepleta z zgodbo dveh časnikarjev nasprotnih nazorov. Konča se z razkrinkavanjem spletk »novih zajedalcev«. Igra je ostala v rokopisu, tudi uprizorjena ni bila. Žirijska razpisne komisije SNG v Ljubljani leta 1956 jo je pohvalila.⁷⁶

Leta 1954 je Socialistična misel (9—12) objavila dramo *Semena v kamenju*. Iz-zvalo jo je pačenje samoupravljanja, dejstvo, da je misel o odgovornosti delavstva padla marsikje na nepripravljena tla, da se je spridila v težnje vplivnejših po negospodarni delitvi. Uprizorila jo je igralska družina Svobode v Zgornji Šiški. Pahor je šele po uprizoritvi (kakor pri Viničarjih) izoblikoval končno besedilo.⁷⁷

Zadnje Pahorjevo dramsko delo *Ob miloščini* ni bilo ne uprizorjeno ne natisnjeno. Nastalo je iz avtorjevega odpora zoper duhovno nasilje. Prikazuje študenta, ki izdaja pod pritiskom klerikalnih krušnih očetov sošolce, pripadnike osvobodilnega gibanja. To poplača z življenjem. Miselnost oseb in tudi dialog je Pahor posnel po klerofašističnih brušurah.⁷⁸

Pahorja je od mladih let dalje zanimala mimo obrtne in estetske strani književnosti zlasti tudi njena družbena in idejna stran. Poglobljaj se ni le v omenjena nemška dela o teoriji romana in drame, ki jih je prebiral na začetku svoje književna poti, ampak tudi v dela Belinskega, Černiševskega, Plehanova, Tainea, Rodina, Mehringa in zlasti Lukácsa.⁷⁹

Tudi sam je napisal nekaj literarnih ocen oziroma je hkrati razmišljal o književnosti. V tržaškem Učiteljskem listu 1923 (št. 16, 17) je pozdravil pesniško zbirko Toneta Seliškarja Trbovlje, v Književnosti 1933 (str. 37—40) je odklonil Kranjčovo povest *Življenje*,⁸⁰ pozitivno je ocenil zgodovinski roman Mimi Malenškove o Primožu Trubarju *Plamenice* (Nova obzorja 1957), leto poprej pa je v isti reviji pohvalil Debičevo povest *Brez miosti* in zapisal pomisleke k drami Dominika Smoleta *Popotovanje v Koromandijo*. V oceni romana o Trubarju je razvil tudi svoje poglede na zgodovinski roman in ugotovitve o njegovem razvoju, v oceni Debičeve povesti in Smoletove drame pa razpravlja o socialističnem realizmu in eksistencializmu ter o družbeni odgovornosti pisateljev, razmišlja o družbeni etični vlogi umetnosti in izraža svojo vero v to vlogo.⁸¹

»Umetnikova naloga je,« pravi v oceni, kjer primerja Debičevo povest in Smoletovo dramo, »da vpliva na množice. To mu je mogoče le, če ostaja z njimi v stiku, če slika njihove stiske in konflikte ter pomaga ljudem reševati življenjska vprašanja, ki niti niso enostavna niti lahka. Biti umetnik pomeni s sredstvi lepote vplivati na človeka, da spremeni svoje življenje in spravi svoje osebne težnje v

⁷⁵ Podatki — življenjepisni, str. 63—65. — To dramo je Pahor začel pisati že pred vojno, končno vsebino in obliko pa ji je dal pod vtisom medvojnega klerofašističnega nasilja pod vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha.

⁷⁶ Podatki — življenjepisni, str. 79—80, 83. — Podatki 1963, str. 1—3. — Razpisni komisiji SNG je Pahor ob tej priložnosti predložil tudi dramo *Ob miloščini*.

⁷⁷ Podatki—življenjepisni, str. 81—82.

⁷⁸ Podatki—življenjepisni, str. 82—84.

⁷⁹ Podatki — življenjepisni stran 84.

⁸⁰ J. Pahor, ki je *Življenje* odklonil zaradi Kranjčevih romantičnih razmišljanj o zemlji ter zaradi »pomanjkanja psihologije in sociologije«, je Kranjca docela upravičeno kritiziral le zaradi kompozicijske ohlapnosti njegove povesti. Sprejedal je njene odlike: nadarjeno pripovedovanje (F. Vodnik, *Dom in svet* 1933, str. 89—90) ter nepotvorjen smisel za življenje in zanesljivo poznavanje svojega sveta (J. Vidmar, *Sodobnost* 1933, str. 34—36). Pahor ni verjel v »genialno intuicijo« in je predoktrinarno poudarjal, da je pisatelju mimo teorije pisateljske tehnike potrebna predvsem teorija življenja (sociologija). Sprejedal je, da je »genialna intuicija« izraz bogastva, pristnosti moči in nepopačenosti doživljanja življenja, ki ga dovolj življenjsko dožeto znanje psihologije in sociologije seveda bogati in pomaga usmerjati, ni pa temeljna odlika pisateljev.

⁸¹ Podatki—življenjepisni, stran 85.

sklad s skupnimi težnjami zdrave človeške družbe.« In ker človek spreminja stvarnost, pisatelj ne more mimo vzročnosti. Tej pa se vse bolj ogiba buržoazna literatura, zato gine iz take umetnosti »notranja zveza, družbeni in človeški pomen dogajanja« (do take mere, da postaja nerazumljiva, nesmiselna, da opušta celo človeško govorico ter razglša za »umetnost« znake, ki niti piscem samim niso razumljivi — op. J. L.).

Debič, poudarja Pahor, nasprotno: odkriva globji smisel zgodovinskega dogajanja, ki se zrcali v njegovi povesti, prikazuje padce in zločine, pa »tudi lepoto nepremagljivega človeka«. Ve, da razvoj odnaša preteklost in išče novo, »novih kali, prvin socializma v nezadržnem presnavljanju družbenih odnosov«. Po Pahorju lahko Debičev način umetniškega oblikovanja »upravičeno označimo s socialističnim realizmom«.

Smoletovemu pozivu »k osveščanju sodobnega človeka« ter njegovemu protestu »proti duhovnemu mrtvilo, moralni inferiornosti in cinizmu, proti topi samozadovoljnosti, snobizmu — vsakršni laži torej« ne zaupa, ne verjame mu, ker se junak njegove igre za svoje ideale ne bori, ampak »beži iz boja v deželo, ki je ni«, se zadovolji le s potjo tja. Pahorju se upira beg pred stvarnostjo, odklanja iracionalno, subjektivizem, pesimizem, miselno agonijo, nauk o nesmiselnosti življenja.

In enako se mu upira »nekritično poklekanje pred tujim svetom«, zakaj prava umetnost lahko zraste le iz tal, s katerimi je umetnik povezan z vsemi vezmi svojega življenja.⁸²

Zadnja Pahorjeva knjiga *Mladost na Krasu* je izšla leta 1959: zbirka prigod, že objavljenih in novih, spominov na otroška leta, nekoliko podobna avtobiografskim črticam Ivana Cankarja.⁸³

Nato bi morala iziti pri založbi Borč na predlog žirije za Kajuhove nagrade knjiga Pahorjevih doživetij in razmišljanj *V nevarni zasedi*. Napisal jo je po dnevniku, ki ga je skrivaj beležil pomladi 1945 v belogardističnem zaporu v Ljubljani in taborišču v Ribnici. Založba je delo odkupila in uvrstila med svoje izdaje za leto 1962.^{83a} Glavni urednik Tone Seliškar je rokopis oddal v tiskarno nespremenjen. Toda eden od članov žirije za Kajuhove nagrade je natis brez »poprav« samovoljno preprečil. In to očitno brezprizivno... Navajanje vsega, kar je Pahor zapisal v zvezi s tem »vetom«, kot ga imenuje v Podatkih leta 1963, bi seglo čez okvir tega življenjepisa. Tem bolj, ker bi bilo potrebno stvar razčistiti. Toda verjetno to ne bi uspelo. To bo moral nekoč poskusiti pisec uvoda, kadar knjiga le izide. V okvir te razprave pa seveda sodijo misli in stališča načelnega značaja, ki jih je Pahor v Podatkih zapisal o prikazovanju narodnoosvobodilnega boja in o razmerah v po-vojni slovenski književnosti.

»Pisati danes, dvajset let po vojni,« pravi Pahor, »kakor bi ne bilo napak v tem, kar se je v borbi zgodilo, ni vredno zgodovine. Že s tega stališča je opevati vso borbo kot niz samih junaštev in same popolnosti v ljudeh prej škodljivo kot koristno, ker olepševanje dogodkov ne prepričuje, ampak odbija, saj ni človeka, ki ne bi delal napak...« — Zato v svojih spominih iz zapora »ni hotel pisati po ukazih«. Zakaj »pisati na tak način dokumentarne stvari pomenja uničevati njihovo dokumentarčnost, uvajati »ždanovščino« tudi v zgodovino, ki jo dovolj potrjuje že njen uspeh sam in ki ne potrebuje, da bi jo podkrepili z lažmi. Mogoče je dejstva ocenjevati in obsojati, toda nikdar ne predpisovati...« Sicer pa je bila osvobodilna vojna »tako mogočna, da ne potrebuje poveljevanja in tudi ne zatajevanja. Resnica je, da je imelo še vsako veliko zgodovinsko gibanje tudi motne tokove.«

»Primer kaže,« zaključuje Pahor ta del svojih razmišljanj, »da v znanstvenem in umetniškem delu le ne more končno odločiti absolutizem in najmanj osebni. Ni dvoma, da imata znanost in umetnost pravico do obstoja le, če služita napredku delovnega ljudstva in s tem družbe, konkretno socializmu. Zgrešeno je, če hoče kdo vpreči eno ali drugo majhnim vsakdanjim potrebam...«, če ju ovira »iz žabje perspektive«.

⁸² Nova obzorja 1956, str. 702—706.

⁸³ Podatki, 1963, str. 3—4.

^{83a} Knjiga 1962, št. 6.

Pahorju se je upiralo idealizirano prikazovanje narodnoosvobodnega boja, še bolj pa obsoja del mladine, ki »ni nikdar sodelovala v bojih za socialne in narodne cilje«, pa zanikuje vse, »kar je izšlo iz bojev za novi družbeni red«, torej tudi pridobitve osvobodilne vojne in socialistične graditve, ter v negativnem smislu izkorišča »vse nepravilike in napake, ki so se kazale po osvoboditvi v vsem našem delu za novi red«.

Iščoč vzroke za to zanikanje, jih ugotavlja v samovoljnih posegih v kulturo, v nekritičnem proslavljanju narodnoosvobodilnega boja, v nepripravljenosti na boj z brezidejnostjo po zahodnih buržoaznih zgledih in v opuščanju sistematičnega boja s temi pojavi. Sodi, da je med književniki samimi, celo med borci za socializem že pred osvoboditvijo, premalo »odločnosti, da bi delali smotrno«, a preveč rivalstva.

»Tako je zmeda dosegla višek,« sklepa Pahor, »slovenska književnost pa idejno in oblikovno kaotičnost, iz katere se vidi komaj še pravi izhod, ki ga bo najti le v brezobzirnem umetniškem delu za socialistične odnose v naši družbi. Vprašanje je, kdo bo to izvedel. Morda bodo prišli rešitelji iz opredeljene, marksistično usmerjene mladine, toda ne tiste, ki danes nesmiselno napada, da bi se sama uveljavila, čeprav nima jasnih načel, ki bi jo vodila. Ve le, da mora kritizirati, pri čemer se sklicuje neiskreno na demokracijo. Tak je danes položaj umetnosti pri nas.«⁸⁴

Pahorjev pogled na književnost označuje etična prizadetost in zavest o družbeni odgovornosti književnikov v prizadevanjih za lepše (socialistične) odnose med ljudmi, skrb za oblikovne vrednote književnosti, pa tudi nekoliko preprosto pojmovanje njemu vsebinsko in stilno tujih del. Morda tudi nekoliko črnogled pogled na prihodnost slovenske književnosti.

Menil je, da mora imeti marksist izoblikovan pogled na vlogo književnosti in dejavno kritičen odnos do pojavov v njej. Nasprotoval je poseganju oblasti v svobodo ustvarjanja, terjal pa od književnikov odgovoren odnos do družbe. Nič manj ni nasprotoval nenačelnemu, nekritičnemu, neprizadetemu opuščanju kritike negativnih in dvomljivih pojavov v književnosti. Kot omenja sam, je zadeval pri tem »na zavračanje od književnikov komunistov in nekomunistov«. Naposled sta to nerazumevanje, zlasti »pri nekaterih komunistih«, in vse slabše zdravje (koronarna insuficienca in hipertoniija) ustavila njegovo književno delo.⁸⁵ Umrl je 1. septembra 1964 v Ljubljani, dobro leto potem, ko je s pismom kontrolni komisiji pri CK ZKS (21. avgusta 1963) zadnjič skušal doseči izid svoje zadnje knjige (V nevarni zasedi). Tudi to pismo je nekdo birokratsko ravnodušno odložil med spise. Očitno se ni zavedal krivice, ki jo je storil. In gotovo ni poznal mnenja Ivana Regenta, ki je nekoč zapisal, da si z J. Pahorjem pridobimo dobrega in zvestega partijskega tovariša (glej op. 73), še manj pa se je zavedal, da zasluži njegovo politično, književno in pedagoško delo večje spoštovanje.

L'OUVRAGE POLITIQUE, PÉDAGOGIQUE ET CULTUREL DE J. PAHOR

Résumé

La direction et le contenu de l'activité pédagogique, politique et littéraire de Joze Pahor (né en 1888 à Sežana, fils d'une famille ouvrière) se sont formés surtout sous l'influence des oeuvres de Ivan Cankar et aussi par suite des impulsions de l'instituteur Karel Kveder et le dr. Henrik Tuma. Il suivait la revue «Naši zapiski» et étudiait l'histoire générale la sociologie positiviste et marxiste et collaborait

⁸⁴ Podobno tudi v navedeni kritiki drame Dominika Smoleta Potovanje v Koromandijo ter v pismu komisiji za prošnje in pritožbe pri CK ZKS maja 1963.

⁸⁵ Podatki 1963, str. 4–10.

avec Alojz Hreščak, un des premiers combattants pour la réalisation des idées socialistes. Il fut ennemi de ceux instituteurs qui manifestaient la servilité soit clericale soit libérale. Jože Pahor se trouvait dans trois périodes de cette lutte:

a) Pendant les dernières années de l'empire il commença — un des premiers — à propager les idées socialiste parmi les instituteurs slovènes.

b) Dans les années de la lutte légale contre le fascisme italien (jusqu'à 1926) il fut le secrétaire de la «Zveza slovanskih učiteljskih društev v Trstu» (Union des sociétés des instituteurs slaves de Trieste, le collaborateur et le corédacteur ou le rédacteur des revues «Njiva», «Delo», «Učiteljski tovariš», du périodique mensuel pour la jeunesse «Novi rod» et un des organisateurs des cours de nature sociale et pédagogique à Sveta Lucija ob Soči (1922, 1923, 1924).

c) Dans les années 1926—29 à Ljubljana il se donna la peine pour réaliser la «déclaration de Celje» par la section slovène de l'Union des instituteurs yougoslaves. En collaboration avec Hreščak et avec autre émigrés du Littoral slovène il a organisé, comme déjà auparavant dans le territoire du Littoral occupé par les Italiens, des cours pour le perfectionnement sociologique des instituteurs. Quand la dictature du 6 janvier (1929) ferma temporairement le mouvement progressiste des instituteurs, Jože Pahor s'adonna aux problèmes pédagogiques et à la littérature. Depuis son séjour dans le Littoral J. Pahor s'intéressait aux problèmes de l'instruction des adultes et aux tendances réformatrice du système scolaire (p. ex. il a traduit l'oeuvre «L'école de travail» de P. P. Blonskij). Il se mit à étudier systématiquement les problèmes pédagogiques depuis 1936, quand il enseignait à l'école expérimentale de Ljubljana-Bežigrad, alors unique en Slovénie.

Pendant toute la durée de la lutte de libération Pahor y collaborait à Ljubljana. Depuis les premiers jours du février 1945 jusqu'à la libération définitive il se trouva prisonnier à Ljubljana et dans le champ de travail forcé à Ribnica.

Depuis le 27 mai 1945 il fut occupé comme employé pour les éditions scolaire auprès le Comité de la libération nationale de Littoral slovène. Il fut aussi en même temps l'organisateur et le rédacteur de la maison d'éditions «Simon Gregorčič» et aussi le premier président de «L'union culturelle slovène pour le Littoral et Trieste» etc. Dans l'année 1947 il retourna à Ljubljana, chez sa famille, puis il se retira en pension pour se dédier aux lettres. Il mourut le 1er septembre 1964 à Ljubljana.

Dans les ouvrages littéraires de Pahor se reflète une forte activité culturelle générale et pédagogique. Ses points de vue sont le résultat des idées socialistes et de l'éthique. Ce sont aussi ses romans et drames, et aussi ses notes autobiographiques, qui expliquent ses buts.

En ce qui concerne l'activité politique et culturelle populaire de Pahor, il faut tenir présente aussi l'histoire des sociétés dont il fut l'organisateur et l'initiateur. Il faut prêter une grande attention à la lutte de «L'union des instituteurs slaves de Trieste» jusqu'à son liquidation en 1926, la quelle représentait le premier exemple de la résistance antifasciste d'une certaine importance des Slovènes sous l'égide du Parti communiste, ce qui représente les premiers éléments de la lutte de libération nationale du Front de libération de 1941 contre l'ennemi commun, car les communistes et les non communistes y ont su trouver en premiers les points communs de collaboration.